

ОНИЩЕНКО ВАСИЛЬ ДЕНИСОВИЧ

**ХРИСТИЯНСЬКА ЕТИКА:
Навчальний посібник для викладачів**

Л Ъ В І В – 20015

УДК 172:37.013

ББК 86.37я73

О 58

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Львівського науково-практичного центру Інституту професійно-технічної освіти
НАПН України
(протокол № 5 від 29.05.2014 р.)*

Рецензенти:

І. Д. Бех – дійсний член НАПН України,
доктор психологічних наук, професор

Г. П. Васянович – доктор педагогічних наук, професор

Онищенко В. Д. Християнська етика: навчальний посібник для
викладачів – Львів, 2015.

Навчальний посібник “Християнська етика” є першим в історії незалежної України системно-узагальненим викладом теоретико-методологічного матеріалу з питань християнської етики, формування духовного світу особистості молодого людини на засадах християнських морально-духовних, духовно-розумних та духовно-естетичних цінностей, побудований в контексті філософії духа і духовного пізнання – християнсько-філософської ноології. Християнська етика концептуалізується і тематизується автором як філософсько-богословська дисципліна в контексті Християнського Одкровення з врахуванням здобутків сучасної християнської філософії та християнської педагогіки. Навчальний посібник призначений для викладачів ПТНЗ і може бути корисним також учителям християнської етики загальноосвітньої школи.

Л Ъ В І В – 2015

ЗМІСТ

Вступ.....	6
Розділ 1. Християнська етика як філософсько-богословська дисципліна.....	15
Розділ 2. Ноологічні засади християнської етики.....	19
Розділ 3. Християнське вчення про людину	28
3.1. Людина – образ і подоба Бога.....	28
3.2. Людина – триєдина істота: дух-душа-тіло.....	33
3.3. Духовність і духовний світ людської особистості.....	36
3.4. Морально-духовне буття людини. Морально-духовна гідність людини.....	38
3.4.1. Людська особистість як морально-духовна істота.....	40
3.4.2. Свобода та морально-духовна відповідальність християнина.....	41
3.4.3. Заповіді Божі як покликання до справжньої морально-духовної свободи.....	43
3.5. Людина – творчо-вольова і смислотворча особистість.....	44
Розділ 4. Загальна характеристика ноосфери людини – сфери духа і духовного пізнання.....	48
4.1. Християнська етика як вчення про формування духовного світу особистості.....	48
4.2. Духовно-пізнавальні здатності людини.....	50
4.2.1. Уява-інтуїція-розум – тріада духовно-розумного пізнання.....	50
4.2.2. Віра-совість-воля – тріада морально-духовного життя і пізнання людини.....	52
4.2.3. Любов-радість-надія – тріада естетичного переживання та духовно естетичного пізнання і розуміння.....	56
4.2.4. Тріада “любов-радість-надія” в її морально-духовному прояві.....	57

Розділ 5. Морально-духовна боголюдська співтворчість в контексті християнської етики.....	59
5.1. Основоположні принципи боголюдської співтворчості.....	59
5.2. Морально-духовні засади переображення людини в боголюдському синергетизмі.....	61
5.3. Християнська етика про права і владу людини духовної.....	63
5.4. Християнсько-етичні засади творчості людини.....	64
5.5. Християнська етика в контексті морального богослов'я.....	66
Розділ 6. Богопізнання і богослов'я як осереддя християнської етики.....	69
6.1. Необхідність богопізнання. Знання-сила й знання-спасіння.....	69
6.2. Раціональний аспект богопізнання.....	73
6.3. Морально-духовний аспект богопізнання.....	75
6.4. Духовно-естетичний аспект богопізнання.....	76
6.5. Християнська етика в контексті Церковної традиції.....	79
Розділ 7. Етика боголюдського синергетизму.....	82
Розділ 8. Етика переображення людини в боголюдському синергетизмі.....	84..
8.1. Від людини розумної до людини духовної.....	84
8.2. Творчо-вольовий боголюдський синергетизм.....	86
8.2.1. Повчання про молитву.....	88
Розділ 9. Морально-духовні принципи Старого завіту.....	90
9.1. Десять Заповідей Закону Божого.....	90
9.2. Закон Божий як покликання до морально-духовної свободи.....	97
9.2.1. Каяття і примирення людини з Богом через відкупну Жертву Ісуса Христа.....	99
Розділ 10. Етика відкуплення: євангельська морально- духовна доктрина.....	101
10.1. Очищення від гріхів.....	101

10.2. Євангельські заповіді блаженства.....	101
10.3. Моральні чесноти християнина: Декалог і Нагірна проповідь - основи морального вчення християнина.....	108
Розділ 11. Християнська мораль у сучасному суспільстві.....	113
11.1. “Золоте правило” християнської етики.....	113
11.2. Соціальні корені сучасної бездуховності.....	114
11.3. Духовне виховання і самовиховання. Норми поведінки християнина.....	115
11.4. Ринкові економічні відносини і християнська мораль.....	116
Розділ 12. Християнські морально-духовні засади родинного життя.....	119
12.1. Християнське розуміння подружньої любові і сім'ї.....	119
12.2. Християнська етика подружньої любові.....	122
12.3. Морально-духовні цінності традиційної української родини.....	122
Розділ 13. Розвиток морально-духовного, духовно-естетичного і смислотворчого потенціалу особистості.....	124
Розділ 14. Роль і місце предмета “християнська етика” у вихованні молоді.....	130

ВСТУП

Етика є наука про моральне та морально-духовне добро і зло, а також про здійснення добра і зла у поведінці та вчинках людини. Християнська етика досліджує остаточну мету життя людини на Землі і, відповідно, таку поведінку людей, яка веде до досягнення цієї мети, або ж відхиляє від неї.

У нашому навчальному посібнику ми будемо знайомитися з християнсько-етичним вченням, яке обґрунтовується християнським моральним богослов'ям [17; 23] і християнсько-філософською ноологією – філософією духа і духовного пізнання. [5; 24] Адже саме на засадах цих дисциплін можна навчитися глибокому розумінню християнської моралі, морально-духовним, духовно-розумним та духовно-естетичним цінностям.

Великий корпус філософських і психологічних наук зі свого особливого погляду досліджують людину, її життя й поведінку, вчинки, морально-духовний розвиток особистості тощо. Наприклад, сучасна *гуманістична психологія* має такий розділ як *психологія моралі*. Тут досліджуються умови тілесно-душевного життя людини і, зокрема, її морального життя. Є розділ психології, що вивчає хворобливі стани психіки (душі) людини, які сприяють порушенню морально-духовного життя особи, передусім викривленню почуття вини, відповідальності, обов'язку тощо.

Неабияке значення для пізнання людей та їх морально-духовних проблем мають твори літератури і мистецтва, а також сучасне інформаційне середовище (кіно, радіо і телебачення та ін.). Проте у багатьох гуманітарних науках нашого часу панує фрагментарність (частковість) й односторонність у сприйнятті й розумінні людини, смислу і призначення людського життя на Землі. Однак, нам треба переконатися в тому, що знання про людину та її життя-пізнання не повинно бути фрагментарним, одностороннім, звуженим. Треба також знати, що *психологія*, а тим більше, *психопатологія*, не дає цілісного образу людини в її походженні, розвитку, в її житті й смерті. *Повне й*

остаточне з'ясування сутності життя людини на Землі дає нам християнське віровченн в його богоодкровенній цілісності.

Християнська етика – це передусім вчення про морально-духовну сутність людини. Це вчення в zasadничується живою вірою в Триєдиного Бога – Отця і Сина і Святого Духа. Християнська мораль – це боголюдська мораль, яка утримується й реалізується всіма духовно-пізнавальними здатностями людини: *уявою, інтуїцією, розумом; вірою, совістю, волею; любов'ю, радістю, надією.* Життя людини, насамперед її земне життя-пізнання – це динаміка, ріст і розвиток. Це життя, яке обов'язково прямує до тої чи іншої визначеної мети. Звідси постає християнсько-етичне питання про смисл життя людини.

Християнське *моральне богослов'я* розглядає людину як буття у рості й розвитку. А оскільки людина є образом і подобою Божою, то наше християнське життя-пізнання є істотно боголюдським, тобто здійснюється за допомогою Божою, за допомогою Ісуса Христа – нашого Господа і Спасителя.

У своїй душевно-духовній глибині кожна людина знає, що її створено для того, щоб вона була щасливою. *Людина як втілений дух* ніколи не може стати до кінця завершеною, реалізованою. Людина безупинно знаходиться перед обрієм найрізноманітніших можливостей. Багаточисленність людських потреб, вкорінених в її духовно-розумних, морально-духовних та естетично-духовних здатностях, вкорінених в її гідності та в її прагненні до любові і радості, свідчать про те, що в неї є покликання до щастя, яке немислиме для будь-якої тварини на Землі. Але людина у своєму морально-духовному єстві може спрямовуватися як до *безмежної радості*, якщо вона приймає Божий Христовий дар спасіння й життя вічного, або ж спрямовуватися до *безмежного суму*, не вірячи і не розуміючи про своє достоїнство як образу і подоби Божої. Євангелійська благовість учить нас саме такому розумінню свого життя, свого покликання, своєї боголюдської гідності і свободи. Людина прагне щастя, але зустрічає численні перешкоди на шляху до його осягнення. Помилка полягає в

людському невірстві і гріховному засліпленні, завдяки чому людина шукає щастя там, де його немає й бути не може.

Християнська етика з'ясовує морально-духовні ідеали і норми щастя та блаженства людини [18–22; 27]. Ці ідеали і норми ґрунтуються на одній із головних євангелійських істин, проголошених Ісусом Христом – Істині Божого Царства. З проголошенням приходу Царства Божого, Христос як Син Божий запрошує нас увійти до цього Царства шляхом радикальної душевно-духовної трансформації – здійснюваного за допомогою Святого Духа *другого народження*.

Щоб правильно відповісти на питання про смисл і призначення людського земного життя, про те “як жити?”, “як поводитися в реальних умовах нашого життя?”, необхідно зупинитися на питанні “ким є людина?”. Тому систематичний виклад християнської етики передбачає також ознайомлення з християнським вченням про людину.

Людина як образ і подоба Бога, як морально-духовна істота, приймаючи Ісуса Христа як свого особистого Спасителя зростає за допомогою морально добрих справ і вчинків. Така людина зберігає, розвивається і збагачується в своєму новому боголюдському діянні, досягаючи вищого стану богоподібності.

Християнська етика вчить здійснювати морально-духовне виховання і навчання молодих людей, вчить безперервній праці над формуванням свого духовного світу. Перед небезпекою жахливої духовної руйнації і смерті, аморалізму та деградації людей християнська етика постійно нагадує про те, що ми є істотами богоподібними, творчо-вольовими і смисло-творчими.

Християнська етика – це автентична етика українського народу [8–14], яка уже більше 1000 років в zasadничує морально-духовну культуру українців. Метою етико-християнського виховання і навчання є формування та розвиток природних і надприродних здатностей людини як образу і подоби Божої, спрямування особистості до боголюдської співпраці і співтворчості.

Духовний розвиток молодої людини має спрямовуватися на визначення системи її ціннісно-смислових орієнтацій, смисло-творчих настанов

і принципів, глибоких християнських вірувань і переконань, вкорінених в українській національній традиції. Складність і проблематичність виховання морально-духовної свідомості у молоді пов'язана із розкриттям національного менталітету. Для з'ясування цього необхідно, як учив Г. Ващенко, чітко визначити, “які риси української психіки, навіть властиві їй з давніх-давен, слід розглядати як позитивні, а які, як негативні...Треба зробити мужню і тверезу оцінку національних властивостей. Риси позитивні слід культивувати, а негативні – поборювати. Наявність в українському народі негативних рис не мусить зменшувати любові до нього, тим більше, що інші риси українців становлять їх високо в ряді інших народів” [9].

Аналізуючи особливості української духовності, національних ноологічних здатностей *уяви-інтуїції-розуму, віри-совісті-волі, любові-радості-надії*, слід відзначити здатність українців до синтетичного мислення, яке є однією з найважливіших умов творчості (художньої, наукової, релігійної тощо). А тому, як наголошував Г. Ващенко, не в інтелекті українця треба шукати причин такої тяжкої долі нашої Батьківщини. Не можна її шукати і в наших емоційних особливостях. Наша народна пісня свідчить про багатство, красу й силу почуттів українського народу. Сьогодні все більше українських вчених (філософів, психологів, педагогів) визнають, що християнські морально-духовні засади – це ті чинники, які сприяють оздоровленню нації. У контексті вирішення цих проблем важливе місце відводиться загальноосвітньому предмету “Християнська етика” [1–3; 10–11; 29–30]

Християнська етика як філософсько-богословська дисципліна тематизується в контексті християнського богослов'я і християнської філософії, породжується роздумами над моральним буттям людей, над їх життям і пізнанням. Ці роздуми і творчі здобутки філософів і педагогів передбачають особистісну віру в Бога, в Христове Одкровення. А у своїй нормативній сутності християнська етика в zasadничується *євангельським імперативом досконалості людини - “Тож будьте досконалі, як Отець ваш*

небесний досконалий” (Матей: 5, 48). Цим морально-духовним імперативом закінчується Нагірна проповідь Ісуса Христа.

Але людина може вдосконалюватися лише в боголюдському процесі життя і пізнання, у плані Божого світопорядку, з урахуванням усіх сутнісних сил і благ. Через свою раціональність, своє розумове і моральне виховання людина стає спроможною до пізнання сутностей видимого і невидимого світів. Це пізнання і осягнення реалізується в боголюдському (християнському) синергетизмі. Тобто воно передбачає освячуючу Божу благодать, яку може отримати кожна людина і, зокрема, кожний християнин. Ця благодать є надприродною і на ній ґрунтуються ті наші теоретичні і практичні осягнення та дії, котрі уподібнюють нас до свого Бога-Творця – Отця Небесного. Часто ця освячуюча благодать є ніби прихованою в ноосферних потенціях і здатностях людини. Але чим глибше проникає Христова благодать у людську природу, в ноосферу людини й у все, що в ній здійснюється, тим більше вона стає властивою самій людині, реалізуючи боголюдський синергетизм. На цьому, власне, й засновано те, що називається християнською морально-духовною совістю, або просто християнською моральністю. При цьому здійснюється надприродне, благодатне переображення людської природи, за яким йде переображення дій і вчинків християнина. На цих фундаментальних принципах переображення, вдосконалення, освячення людської особистості ґрунтується вся проблематика *християнської етики*, християнської психології і християнської педагогіки [6–8; 11; 16; 25–26; 28–31]; без цих принципів вона не може бути зрозумілою і розгорнутою як філософсько-богословська дисципліна.

Християнська морально-духовна обов’язковість особистісного удосконалення черпає свою енергію, точніше синергію з динаміки людського та боголюдського буття. Ця обов’язковість вкорінюється в універсальній ноосферній динаміці прагнення людини до *Божественної Істини-Благо-Краси*. Морально-духовний обов’язок християнина реалізується в тріадній активності *віри-совісті-волі* людини. Вольове зусилля, воля до виконання

численних обов’язків виражають потреби людини і людства у виживанні, в продовженні роду людського. Тут мова йде, по суті, про реалізацію морально-духовного імперативу **“бути чи не бути”**. В особистісному (персоналістичному) аспекті інтенціональний вектор напруження і прагнення до морально-духовної досконалості починається на тій площині, на якій **“Я”** є і закінчується в боголюдській безмежності **“ким і чим **“Я”** повинен бути”**.

Тріадна етико-християнська активність віри-совісті-волі стає могутнім ноологічним фактором нашого освячення, нашого морально-духовного зростання. Наше тілесно-душевно-духовне єство може вдосконалюватися лише через освячуючу Божу благодать в співдіянні та співтворчості людського вольового та інтелектуального зусилля.

А тому етико-християнська тріада **“віра-совість-воля” є джерелом і рушієм всіх рішень і дій людини**. Перешкодою, що відділяє людину від Бога є **воля** людини. Лише волею і вірою людина може відмовитися від зла, визнати Бога — свого Небесного Творця. Важливо відзначити, що наша віра в Бога, в Ісуса Христа як Сина Божого і Сина Людського є даром Святого Духа за умови нашого свобідного морально-духовного вибору і зусилля. Цей вибір здійснюється в тріадній активності **віри-совісті-волі** у цілісній ноосфері людини.

Важливим завданням християнської етики як навчальної дисципліни є формування духовного світу особистості учнів і студентів. Справді, християнська етика ставить своїм завданням навчити молоду людину формувати свій духовний світ.

Опишемо найголовніші *характеристики*, які мають бути притаманні віруючій духовній особистості: віруюча духовна особистість займає позицію прагнення до Божественної Істини-Блага-Краси, тобто прагне творити добрі справи, уникає гріховних вчинків, сама не творить зла, прагне бути морально-духовною та духовно-естетичною особистістю; духовна людина дбає про свою внутрішню тілесно-душевно-духовну гармонію; духовна особистість живе в мирі з собою та світом, відчуваючи в душі спокій і надприродну радість;

духовна людина позбавлена негативізмів, невротизму і психопатії; духовній особистості притаманна конструктивність, продуктивність та творчість; духовна особистість, яка виховується на засадах **християнської етики**, не лише розумна, але й мудра, яка до того ж вміє орієнтуватися у вічних цінностях; духовна людина відчуває діяння Божої благодаті, приплив сил та впевненість в собі, в своїх діях, без самовпевненості; духовна людина шукає Бога, поклоняється і молиться Богові, перебуває у Христі Ісусі і наповнюється Духом Святим; життя людини з вірою в Бога веде до зростання її духовного потенціалу, тобто досягнення певного рівня прийняття, переживання та осмислення духовних християнських цінностей, які своєю чергою, поєднуються з великим внутрішнім (ноологічним) спонуканням до їх реалізації у своєму власному житті і пізнанні; людина християнської духовності постійно збагачує свій власний морально-духовний досвід і прагне до радісного передання цього досвіду іншим людям.

Отже, **християнська етика** сприяє морально-духовному вихованню і навчанню молодшої людини. Вона вчить безперервній праці над формуванням свого **духа, душі й тіла**, вчить досягненню спілкування людини з Богом. **Тому морально-духовне виховання молодих людей на засадах християнської етики супроводжується збагаченням усієї ноосфери людини, збагаченням та вдосконаленням таких її духовно-пізнавальних здатностей як: уява-інтуїція-розум, віра-совість-воля та любов-радість-надія.**

Морально-духовна активність віри-совісті-волі захищає людину від руйнівного радикального сумніву. Бо сумнів, а тим більше радикальний (всеохопний) – це важке випробування духа людини. Про це добре говорить ап. Яків: “А якщо комусь із вас не стачає мудрості, нехай просить від Бога, що всім дає просто, та не докоряє, – і буде йому дана. Але нехай просить із вірою, без жодного сумніву. Бо хто має сумнів, той подібний до морської хвилі, яку жене і кидає вітер. Нехай бо така людина не гадає, що дістане що від Господа Бога. Двоєдушна людина непостійна на всіх дорогах своїх” /Якова, !: 5-8/.

Невіруюча людина нашого часу стала духовним карликом, а в світі невірства і бездуховності володарює пустота і скука. Здається, що чисто інтелектуальні здатності людини досягли своєї межі, подолати яку можна лише відродженими здатностями етико-християнського світобачення і світорозуміння. Перед небезпекою жахливої руйнації і смерті, аморалізму і деградації людей необхідно постійно нагадувати, що ми є істотами богоподібними, творчо-вольовими і морально-духовними.

Найголовнішим аспектом християнської етики як філософсько-богословської дисципліни є **богопізнання і богоспілкування**. Справді, необхідність пізнання людиною (людством) навколишнього світу істотною мірою є самоочевидною, тому що з цим пізнанням пов'язане наше фізичне, біологічне і соціальне життя. Людина живе в умовах постійної взаємодії з навколишньою природою, біосферою, техносферою тощо. Необхідність же **богопізнання** на перший погляд не має такої самоочевидності. А тому багато людей нашого часу, проходячи свій життєвий шлях на Землі, не мають ніякого досвіду **богопізнання, а тим більше богоспілкування**.

Існують принаймні дві найвищі цілі природного, земного, соціального становлення людини за допомогою освіти і знання. По-перше, становлення і розвиток особистості молодшої людини, яка “знає”. Це - **“освітні знання”**. По-друге, ціль практичного панування над світом і його перетворення для наших людських намірів і потреб. Це те саме знання, до якого чистий земний прагматизм зводить всю знаннєву проблематику за девізами: **“знання – сила”, “знання – панування”**. Але є ще і **“знання – спасіння”, “знання – благоговіння”, знання духовне і, зокрема, морально-духовне знання**, сутність якого з’ясовується в християнському богослов’ї християнській етиці.

Актуальність богопізнання для будь-якої людини виявляється лише тоді, коли вона ставить перед собою питання про смисл життя, смерті і безсмертя тощо. Богопізнання – це вже шлях до спасіння, до вічного особистісного життя. Про це нам говорить Господь Ісус Христос: **“А вічне життя в тому, щоб вони спізнали Тебе, Єдиного, Істинного Бога і Тобою**

*посланого – Ісуса Христа” (Ів., 17: 3). Із цієї богоодкровенної істини випливає, що богопізнання не лише потрібно, корисно, але й життєво необхідне. Його актуальність перевершує актуальність будь-якого іншого людського пізнання. **І тут християнська етика перетинається із християнською сотеріологією – вченням про спасіння людей.***

Отже, осереддям християнської етики виступає богопізнання, яке стає необхідною умовою спасіння і здобування Царства Божого. В контексті християнської етики конкретизуються філософські і богословські принципи і поження про дух і духовність, про духовне і, зокрема, морально-духовне знання і пізнання.

Розділ 1. Християнська етика як філософсько - богословська дисципліна

Ноологічний смисл християнського віровчення розкривається в трьох фундаментальних аспектах життя людини на Землі: *духовно-розумному, морально-духовному й духовно-естетичному*. Іншими словами, в християнсько-філософській ноології виокремлюються три домінуючі сфери людського життя: *раціональна (розумова), моральна (етична) та естетична*. Ці складові конституюють ноосферу людини як образу і подоби Божої. Ноосфера людини формується і функціонує в тріадній активності таких душевно-духовних здатностей людини як *“уява-інтуїція-розум”* (духовно-розумна сфера), *“віра-совість-воля”* (морально-духовна сфера) і *“любов-радість-надія”* (духовно-естетична сфера).

Духовно-розумна сфера є предметом дослідження таких розділів філософії (зокрема, християнської) як *епістемологія, аксіологія, герменевтика* та ін. У свою чергу, морально-духовна сфера людини тематизується і концептуалізується у контексті філософсько-богословської дисципліни під назвою *християнська етика*. Теоретико-методологічною основою християнської етики є *християнське моральне богослов'я*. І врешті решт, духовно-естетичні ідеали і норми досліджуються такою галуззю філософії як *естетика*.

Християнську етику як наукову дисципліну слід розділити на три великі частини: *етику закону, етику відкуплення та етику боголюдської співтворчості*. Таке розділення було вперше здійснено видатним християнським філософом М. О. Бердяєвим у праці “Про призначення людини. Досвід парадоксальної етики”, яка була видрукована в Парижі в 1931 році [2].

Предметом вивчення християнської етики є, перед усім, морально-духовна сфера людського буття, тобто власне сфера моральної (етичної) духовності, тої духовності, яка проявляється особистісно. Бо саме в особистості і через особистість людини розкриваються і реалізуються принципи духовності, моралі, свободи, творчості, природо-, людино- і бого-пізнання. Ці

принципи знаходять своє методологічне виявлення у філософії духа і духовного пізнання – *християнсько-філософській ноології* [5; 24].

За М. О. Бердяєвим, *етика закону* є етика дохристиянська і не лише етика Старого Завіту, але й язичницька, зокрема, етика давньо-грецьких філософів. Етика закону відображає іманентне начало світу гріхопадіння людей в їх пізнанні добра і зла. Цю етику, безумовно, визнає і християнське віровчення, оскільки наш світ “у злі лежить”. Слід зазначити, що *етику закону* не треба розуміти хронологічно, оскільки вона співіснує з *етикою відкуплення* та *етикою боголюдської співтворчості*.

І тим не менше, власне християнська етика – це, передусім, етика відкуплення, а не етика закону. Християнська етика – це етика благодатної морально-духовної сили людини, яка відроджується за допомогою Святого Духа через прийняття відкупної Жертви Господа нашого Ісуса Христа.

Необхідність включення етики закону в контекст християнської етики пов'язана з тем, що загальнолюдська етика в сутності своїй є *етикою соціальною* на відміну від етики відкуплення та етики творчості, які є істотно персоналістичними. Соціальною тому, що соціум, суспільство є носієм і охоронцем моральних і духовних законів. Соціальна етика багатьох сучасних соціумів втратила свої богооткровенні джерела, і для неї суб'єктом етичних оцінок та норм є соціум, суспільство, а не особистість. Це означає, що суспільство встановлює моральні закони, заборони, норми та ідеали, якими людина повинна керуватися під страхом морального та юридичного відлучення і покарання. Етика закону не може бути індивідуальною і персоналістичною, – вчив Бердяєв, – бо вона ніколи не проникає в інтимну глибину морального життя особистості, її морального досвіду і боротьби. Вона перебільшує зло стосовно людської особистості, встановлюючи заборони і покарання. І в той же час ця етика применшує зло світового і суспільного життя, тобто вона є оптимістичною[2]. Особливості етики закону чітко визначені Бердяєвим у таких словах: Етика закону є одночасно і високолюдною, присотосованою до людських потреб, до людського рівня, і, з другого боку, неймовірно жорстокою

у відношенні до людської особистості, до її індивідуальної долі та до її інтимного життя [2].

Христове євангельське морально-духовне вчення через етику відкуплення надає можливості кожній людині, яка приймає Ісуса Христа як свого особистого Спасителя, подолати етику закону і в морально-духовній боротьбі із своїми власними гріхами та обмеженнями прилучитися до боголюдського життя-пізнання. Це означає, що етика відкуплення (власне, християнська етика) є етикою Божої Благодаті, благодатною етикою. Але оскільки, знову ж таки, “світ у злі лежить”, то однієї етики відкуплення, виявляється, недостатньо. Тому що людська особистість, навіть якщо вона є відроженою в євангельському смислі, частиною свого тілесно-душевного та соціального єства вимушена жити в соціумі, в соціальних буднях, в яких вона не лише піддається тим чи іншим насильствам, але й охороняється законом і правом. *Християнська етика вчить про благодатну дію, про благодатний Промисел Божий в житті окремої людини і всього людства.*

Будь-яке етичне пізнання, в тому числі й християнське, має свою істотну специфіку. По-перше, воно є аксіологічним, ціннісно-смысловим вченням про реальні умови і сутності людського буття, людського життя-пізнання; по-друге, в своїй імперативній (приписовій) сутності етико-християнське вчення спрямовується до морально-духовного покращення, удосконалення людського буття.

Отже, християнська етика є принципово смисло-творчою наукою, засобами якої конституюються морально-духовні цінності, ті цінності, які органічно входять у ціннісно-смысловий універсум людського буття на землі. Слід також відзначити, що етико-християнське пізнання вимагає *мужності*. М. О. Бердяєв писав: Хто відчуває страх перед традиційними моральними поняттями й оцінками, що завжди мають соціальне джерело, той не здатний до етичного пізнання, бо етичне пізнання є морально-духовною творчістю. А перемога над страхом є духовно-пізнавальним актом [2].

Християнську етику не слід розуміти як лише кодифікацію традиційних моральних норм та оцінок. Християнська етика нашого часу вимагає творчовольової мужності та смисло-творчої активності особистості. І хоча пізнання у світі гріхопадіння дає хвилини радості й найвищого злету думки та прозріння, але плоди пізнання є завжди гіркими. Це, перед усім, стосується морально-духовного пізнання. Чому? Тому що пізнання людини в нашому земному світі, вчив Бердяєв, – це вже є вигнання із раю, втрата райського життя. А особливо гірким є пізнання добра і зла, тобто, етичне пізнання. Із усіх видів пізнання, пізнання етичне є найбільш безстрашним і найбільш гірким, бо в ньому розкривається цінність і смисл життя, і в ньому ж перед нами відкриваються у всій своїй наготі гріхи і зло.

Християнська етика вчить про *темну* і *світлу* духовність в житті-пізнанні людини. Це означає, що християнська етика, як наукова дисципліна, має справу із гріхом, з виникненням і розрізненням темної і світлої духовності людської особистості, з необхідністю встановлення ідеалів та норм у морально-духовній сфері людського життя. Але ці норми та ідеали мають універсальне значення. Отже, християнська етика має значно ширшу сферу свого дослідження, ніж традиційно всім відому. Тут мова йде про широкі горизонти видимих і невидимих світів, в осередді яких знаходиться морально-духовне буття розумних істот.

Бердяєв зазначав, що християнське вчення про гріхопадіння проливає світло на таємничі підвалини людської духовності. Якщо людина є істота, що впала, і якщо вона впала через притаманну їй першопочаткову *свободу*, то це означає, що вона є істота висока, є свобідним людським духом.

Людина впала з висоти у відповідності з глибинним біблійним віровченням, а тому вона знову може (але вже з допомогою Божою) піднятися на нову висоту. Ця ситуація піддається короткому поетичному вираженню:

Ми в час із Вічності упали, –
Упасти ж можна з висоти.
Візьмім же те, що в Бога мали,
Сказавши Господу – прости!

(В. Онищенко)

Але, окрім *етики відкуплення*, з якою людство знайомо вже дві тисячі років, є *етика боголюдської співтворчості*, етика боголюдського цілісного діяння, етика боголюдського синергетизму. Ця остання дозволяє краще зрозуміти етику відкуплення. І ось чому. Справа в тому, що метою людського життя є вічна творчість, радше співтворчість людини зі своїм Отцем Небесним, а не вічне підкорення, не вічне поневолення. “Не називаю вас більше рабами, бо раб не знає, що робить господар його; а Я називаю вас друзями, тому що сказав вам усе, що чув від Отця Мого” [Іоан, 15: 15]. Це означає, що в боголюдському діянні і співдіянні людина покликана до співтворчості з Богом. Покликана бути творцем нових цінностей. Тобто, людина є свobodною у справах Божих, у творенні добра, нових цінностей, у безмежному універсумі Божественної Істини-Блага-Краси. При цьому ми переходимо від етики відкуплення до досить таки *езотеричної*, аж до сьогодні, – етики боголюдського синергетизму.

Розділ 2. Ноологічні засади християнської етики [7]

У своїй нормативній сутності християнська етика ґрунтується на Христовому євангельському *імперативі досконалості людини* – “Отже, будьте досконалі, як Отець ваш Небесний досконалий” [Матей: 5, 48]. Цим морально-духовним (етичним!) імперативом закінчується Нагірна проповідь Ісуса Христа як Сина Божого і Сина Людського – Боголюдини.

Але людина може вдосконалюватися лише у боголюдському процесі життя-пізнання через відкупну жертву Ісуса Христа, в контексті Божого світопорядку, з урахуванням усіх сутнісних сил і благ. Людина може вдосконалюватися через свої богоданні ноологічні здатності *уяви-інтуїції-розуму; віри-совісті-волі; любов-радісті-надії*.

Суть боголюдського процесу передбачає *освячуючу* Божу благодать, яку отримує кожен справжній християнин. Ця благодать є надприродною і на ній ґрунтуються ті наші практичні й теоретичні дії та досягнення, що уподібнюють людину до Бога як свого Небесного Отця. Часом ця освячуюча благодать є ніби прихованою у потенціях людської природи. Але чим глибше проникає Христова благодать у людську природу, в ноосферу людини, тим більше вона стає властива самій людині, людській особистості. При цьому реалізується відомий у православ'ї боголюдський синергетизм, що веде до християнської морально-духовної святості. Тут здійснюється *надприродне* (благодатне) переображення людської душевно-духовної сутності, за якою йде переображення дій і вчинків християнина.

На цих фундаментальних принципах переображення, вдосконалення (освячення, обожнення) людини ґрунтується вся проблематика християнської етики. Без цих принципів вона не може бути зрозумілою і розгорнутою як явно виокремлена філософсько-богословська дисципліна. Те, що є людина і чим вона може і повинна стати, й ставати в результаті свого морально-духовного життя, синергетичного вдосконалення за допомогою Христовою через діяння Святого Духа, – повинно отримувати в християнській етиці своє чітке методологічне і навчально-виховне виявлення і з'ясування.

Боголюдський синергетизм, співдіяння Христа-Бога й людини чітко сформульовані у Другому посланні ап. Петра: “Нам були даровані цінні й превеликі обітниці, щоб ми стали учасниками Божої природи” [2 Петра, 1: 4]. Або в іншому вираженні це положення подано в Євангелії від Іоана: «А тим, які прийняли Його, що вірують в ім'я Його, дав силу дітьми Божими бути» [Іоан, 1: 12].

Християнська етика як філософсько-богословська дисципліна тематизується в контексті християнського богослов'я і християнсько-філософської ноології. Вона породжується роздумами над моральним буттям людей, над їх життям і пізнанням. Ці роздуми і творчі здобутки філософів і педагогів передбачають особистісну віру в Бога, в Христове Одкровення. А у своїй нормативній сутності християнське етичне вчення в zasadничується, як ми уже відзначали, *євангельським імперативом досконалості людини* - "Тож будьте досконалі, як Отець ваш небесний досконалий"/Матей: 5, 48/.

Але людина може вдосконалюватися лише в боголюдському процесі життя і пізнання, у плані Божого світопорядку, з урахуванням усіх сутнісних сил і благ. Через свою раціональність, своє розумове і моральне виховання людина стає спроможною до пізнання сутностей видимого і невидимого світів. Це пізнання і осягнення реалізується в боголюдському (християнському) синергетизмі. Тобто воно передбачає освячуючу Божу благодать, яку може отримати кожна людина і, зокрема, кожний християнин. Ця благодать є надприродною і на ній ґрунтуються ті наші теоретичні і практичні осягнення та дії, котрі уподібнюють нас до свого Бога-Творця. Часто ця освячуюча благодать є ніби прихованою в ноосферних потенціях і здатностях людини. Але чим глибше проникає Христова благодать у людську природу, в ноосферу людини й у все, що в ній здійснюється, тим більше вона стає властивою самій людині, реалізуючи боголюдський синергетизм. На цьому, власне, й засновано те, що називається християнською морально-духовною совістю, або просто християнською моральністю. При цьому здійснюється надприродне, благодатне переображення людської природи, за яким йде переображення дій і вчинків християнина. На цих фундаментальних принципах переображення, вдосконалення, освячення людської особистості ґрунтується вся проблематика *християнської етики* і без цих принципів вона не може бути зрозумілою і розгорнутою як філософсько-богословська дисципліна.

Християнська морально-духовна обов'язковість особистісного удосконалення черпає свою енергію, радше синергію з динаміки людського

(радше) богодуюського буття. **Ця обов’язковість вкорінюється в універсальній ноосферній динаміці прагнення людини до Божественної Істини-Блага-Краси.** Морально-духовний обов’язок християнина реалізується в тріадній активності **віри-совісті-волі** людини. Вольове зусилля, воля до виконання численних обов’язків виражають потреби людини і людства у виживанні, в продовженні роду людського. Тут мова йде, по суті, про реалізацію морально-духовного імперативу “бути чи не бути”. В особистісному (персоналістичному) аспекті інтенціональний вектор напруження і прагнення до морально-духовної досконалості починається на тій площині, на якій “Я” є і закінчується в боголюдській безмежності “ким і чим “Я” повинен бути”.

Тріадна етико-християнська активність віри-совісті-волі стає могутнім **ноологічним** фактором нашого освячення, нашого морально-духовного зростання. Наше тілесно-душевно-духовне єство може вдосконалюватися лише через освячуючу Божу благодать в співдіянні та співтворчості людського вольового та інтелектуального зусилля.

А тому етико-християнська тріада “віра-совість-воля” є джерелом і рушієм всіх рішень і дій людини. Перешкодою, що відділяє людину від Бога є **воля** людини. Лише волею і вірою людина може відмовитися від зла, визнати Бога – свого Небесного Творця. Важливо зазначити, що наша віра в Бога, в Ісуса Христа як Сина Божого і Сина Людського є даром Святого Духа за умови нашого свобідного морально-духовного вибору і зусилля. **Цей вибір здійснюється в тріадній активності віри-совісті-волі у цілісній ноосфері людини.**

Як свідчить Святе Письмо Старого і Нового завітів, саме Божественне Одкровення є джерелом всього нашого морально-духовного знання і пізнання. “Одкровення в точному розумінні цього слова, - наголошує В. Свешніков у своїх нарисах з християнської етики, - являє собою те знання, яке відкривається людству або ж якій-небудь його частині безпосередньо Самим Богом чи через певних людей, вибраних Богом і підготовлених для цієї мети (у більшості

випадків вони називаються пророками)”. Про отримання Божественного Одкровення людям свідчать, насамперед, три великих світових релігії: іудаїзм, християнство та іслам.

Науково-педагогічну концепцію формування християнської духовності молоді в навчально-виховному процесі можна адекватно побудувати лише на засадах християнської етики і християнсько-філософської ноології. Справді, прогнозуючи розвиток психології в ХХІ ст., доктор психологічних наук, член-кореспондент РАО, директор Інституту педагогічних інновацій В. І. Слободчиков стверджує: Якщо Бог дозволить, то звичайно ж відбудеться зближення психології, мистецтва і релігії; уже тепер – хоча і обережно – це відбувається. Як не парадоксально, але саме релігійний, передусім християнський погляд на людину може істотно допомогти, а багато в чому і забезпечити наукову психологію від швидкоплинного перетворення її у практичну магію, власне кажучи, у парапсихологію. Найголовніше, що нам треба пам’ятати: християнське вчення про людину – це цілісний погляд на неї у всій її тотальності; це одночасне бачення людини в її походженні, сутності, бутті і призначенні. Стосовно такого осмислення всі інші погляди на людину (науковий, прагматичний, етичний, естетичний тощо) мають лише частковий, а тому й неістинний характер.

Отже, християнська етика як філософсько-богословська дисципліна є частиною християнської філософії. *Християнська етика* є пізнанням діяльності духа людини, є пізнанням духовним, не пізнанням природи чи соціуму. Християнській етиці як науковій дисципліні притаманним є лише те, що пов’язано із морально-духовною свободою і необхідністю. А тому принципи християнської етики передбачають таку людську особистість, яка прийняла Ісуса Христа як Сина Божого, як свого Господа і Спасителя. Ця етика будується за певними теоретико-методологічними засадами як філософсько-ноологічна і педагогічна дисципліна. В ній є своєрідність богослов’я, філософії і педагогіки, тобто своєрідність ноологічного людино-, природо- і богопізнання.

Християнська етика вчить, що духовність людини – це її творчовольова сила, яка своїми енергіями пронизує все життя особистості. У християнському розумінні духовність людини невід’ємно залежна від наявності в ній (людині) богоподібного. Наша духовність є христологічною, боголюдською. В основі цієї духовності покладена заповідь *любви до Бога і до ближнього свого*. Отже, дух і духовність є характерною, радше атрибутивною, ознакою унікальності людини як носія розуму, як образа і подоби Божої. Ця християнська духовність є багатством і красою внутрішнього світу людської особистості. Духовність виражає міру та якість переображення людини Христовою Божественною благодаттю.

Животворний, творчовольовий і смисло-творчий характер християнської духовності визначає *синергетичну динаміку обоження людини*, тобто зміну (переображення) гріховної природи людини в боголюдську її природу. *Обоження*, в сутності своїй, стає *метою* духовного життя людини. Отже, тут духовність виступає в якості *динамічного* аспекту уподібнення людини Богові в активності її богопізнання і богоспівкування. *Це означає, що духовність – це не просто якість чи стан душі, а процес енергійного, а радше синергійного уподібнення людини до Бога.*

Процес духовного переображення починається з докорінної зміни свідомості людини і потребує певної перебудови її душі і духа. Людська особистість має виробити конкретну установку своєї свідомості, радше віросвідомості, свого мислення, своєї віри-совісті-волі в напрямі до боголюдської досконалості.

Ключовим моментом ноологічної свідомості *християнина* є ідея, заповідь, настанова (імператив) *спасіння*. Ідея спасіння відображає головну реакцію і спрямованість свідомості до Царства Небесного. Ушкоджена гріхами людська природа потребує боголюдського зцілення. Спрямованість на *спасіння* передбачає етико-християнську, морально-духовну активність людини у зміні свого буттєвого статусу. І саме в цьому статусі *імперативу спасіння* ця морально-духовна активність – активність всіх ноологічних здатностей людини

– виступає як конкретна стратегія людського життя-пізнання. *При цьому поряд з девізом “знання – сила” має виконуватися девіз-імператив християнської етики – “знання – спасіння”.*

Християнська етика наголошує на тому, що вирішальним етапом процесу духовного переображення людини є спрямування її до *покаяння*, приведення покаяння в дію, тобто в конкретну стратегію і тактику життя-пізнання. Це принципово нова установка *самоактуалізації і самореалізації* – зміни людиною за допомогою Божою своєї власної душевно-духовної природи. При цьому необхідні активні зусилля людини у боротьби з негативними проявами власного природного тілесно-душевного єства, тобто з проявами темної, нижчої духовності і душевності. Цей процес, як вчить християнська етика є істотно боголюдським процесом, тобто здійснюється людською особистістю за допомогою Божою через прийняття Ісуса Христа як свого Господа і Спасителя. Наприклад, спокута гріхів через таїнство сповіді відкриває суттєвий аналітичний аспект: щоб боротися з гріховними пристрастями, необхідно їх добре знати та вміти розпізнавати їх присутність у своїй ноосфері (сфері духа).

Отже, морально-духовний аспект самопізнання, яке здійснюється в тріадній активності віри-совісті-волі, передбачає пізнання власних душевно-тілесних (психофізичних) особливостей. Сюди ж відноситься аналіз та усвідомлення *мотивів* діяльності, *вчинків і поведінки* суб’єкта. Поняття “мотив” включає в себе такі складові як спонукання, потяг, прагнення. Ці складові виражають динамізм (енергійність) устремління до дії. Тут проявляється мотиваційна (енергійна), мужня, вольова спрямованість особистості.

Питання морально-духовної самореалізації особистості пов’язані із проблемами *моральної свободи людини, свободи дії, свободи вибору, своди совісті і волі.* З етичного погляду людина є більш свobodною у моральному відношенні тоді, коли її вибір продиктований не сліпим і самодостатнім хотінням, а *мотивом, який має відношення до цілісності духовного світу*

особистості. При цьому мотив в zasadничується *вірою-совістю-волею*, отримуючи тим самим свою санкцію. Можна відзначити, що всім добре відома відмінність між вибором за принципом *“як заманеться”* і свідомим, тверезим рішенням, котре впливає із обгрунтованої загальної морально-духовної настанови.

Християнська етика вчить людину самостійно оцінювати і відповідати за свої дії і вчинки не лише перед людьми, але й перед Богом. Така самооцінка є свідченням *морально-духовної зрілості* людської особистості. Духовно-розумна, морально-духовна особистість дорожить своїм чистим сумлінням і почуттям виконаного обов’язку. Найгіршою карою для неї є муки власної совісті. Отже, тут мова йде про *морально-духовну гідність людини*. Охарактеризуємо це питання дещо детальніше.

Поняття людської *гідності* є принципово *етичним*. В аспекті християнської етики *гідність* характеризує безумовні морально-духовні якості особистості. Це поняття утверджує принципову, безвідносну, абсолютну, безумовну *цінність і значущість людини як творіння Божого, як образа і подоби Божої*. Гідність утверджується в духовній сфері індивідуального людського “Я”, тобто в *ноосфері* людини. А тому проблема людської гідності сягає внутрішнього духовного світу особистості і цим самим істотно визначає аспект етико-християнського вдосконалення особистості. Викладеному розумінню морально-духовної гідності (в контексті християнської етики) відповідає бачення її як образа і подоби Божої. Отже, християнська етика не може оминати життєво важливих питань людського буття – питань *християнської гідності особистості, зустрічі людини з Богом, християнського значення нашого земного життя, значення людської смерті* тощо. Розглянемо дещо детальніше питання про сутність людської особистості як *морально-духовної істоти*.

Людська особа, точніше, людська особистість, виступає творцем своєї етичної (морально-духовної, морально-культурної) поведінки. Вона є свідомим

та вільним автором своїх дій і вчинків. Вона має владу над собою, формуючи свою **моральну самосвідомість**.

Активно діюча людська особистість реалізує й переживає всі свої вчинки, які характеризують її, уподібнюючи до Божественної Особистості Ісуса Христа як Сина Людського. З іншого боку, та чи інша особа може катастрофічно руйнувати таке уподібнення. **Тут ми дотикаємося до питань морально-духовної відповідальності християнина.** Ця відповідальність не стосується якоїсь позаособової реальності. Вона зачіпає насамперед внутрішню, ноологічну дійсність особистості. Все це пов'язано з розвитком або згасанням подоби Божої в людині. Доречно буде розглянути дещо детальніше питання *свободи та морально-духовної відповідальності християнина.*

Класичне (традиційне) християнське розуміння *свободи* полягає у свідомому й добровільному виборі людиною Бога як свого Небесного Отця та прийнятті Його запрошення до участі у Вічному Житті Пресвятої Трійці. У своєму створенні людина отримала боголюдську здатність обирати та самоозначати пріоритети цінностей. У райському блаженстві людина отримала покликання перейти від можливості обирати до справжньої творчо-вольової свободи. Цю можливість вона мала здійснювати через пряме (безпосереднє) спілкування з Богом (богоспілкування), дозволяючи Йому наповнювати себе Його Божественною Істиною-Благом-Красою. Отже таке богоспілкування було початком невинності людини й підставою поступу до досконалості та майбутньої істинної свободи волі і творчості.

Отримавши цей райський поклик-заповідь як дороговказ, який допомагав їй робити правильний вибір, людина перетворила даровану можливість обирати на **істинну свободу волевиявлення**. Таким чином, Божа заповідь дала людині свободу, скерувавши її до самовизначення.

Людська схильність обирати **зло** (після гріхопадіння наших прародичів) не може ототожнюватися з розумінням істинної свободи. Лише оновивши в собі **людину духовну** через відкупну Жертву Ісуса Христа – здійснення другого народження, народження з висоти – людська особистість отримує

свободу синів Божих. Отже, наші морально-духовні вчинки є свідомими і добровільними. Для того щоб вчинки людини мали моральний характер, зокрема морально-духовний, вона повинна усвідомлювати себе як **активно діючого суб'єкта**. Така самосвідомість має як природно-соціальний, так християнський морально-духовний характер і перебуває в певній динаміці росту або занепаду (деградації). Природно-соціальна (національна, класова тощо) самосвідомість людини характеризується тим, що вона забор'язує до цілеспрямованої діяльності у певному соціумі, за певних політичних та інших умов. Християнська віро- і само-свідомість є істотно іншою. Ця морально-духовна свідомість з'являється після духовного відродження (після народження згори) за допомогою Духа Святого. Людина усвідомлює себе християнином, який отримав у святій тайні хрещення нове життя у Христі Ісусі, прийняв дар Божий **усиновлення**. А тому християнин є не лише моральною людиною за законами етики людських спільнот, але й морально-духовною особистістю за євангельськими нормами і заповідями.

Розділ 3. Християнське вчення про людину

3.1. Людина – образ і подоба Бога

У наш час є два великих розділи християнської філософії, в яких вивчається людина як образ і подоба Бога: 1) християнсько-філософська антропологія; 2) християнсько-філософська ноологія – філософія духа і духовного пізнання. **Антропологія** (від гр. – антропос – людина) – вчення про людину, її походження, сутність, її призначення тощо. **Ноологія** (від гр. – ноос – дух, розумний дух) – вчення про дух і духовність людини, про її душевно-духовне життя і пізнання.

Християнська антропологія ґрунтується, з одного боку, на біблійному вченні про створення людини Богом-Творцем за Своїм образом і подобою, тобто за образом і подобою Божою і, з другого – на біблійному положенні про

гріхопадіння наших прародителів. Ці положення (постулати, догми) були і залишаються незбагненними для будь-якої філософсько-богословської думки. Але наша релігійно-християнська свідомість в zasadничується цими двома догматами (або фактами). І, як учать отці Церкви, ми знаємо лише історію гріховного людства і безсилі уявити собі первісну безгрішність наших прародителів – Адама і Єви.

Отже, ми маємо знати велику драму історії людства. Тобто, по-перше, знати про створення людини за образом і подобою Божою; по-друге, знати про найбільшу антропологічну катастрофу, яка була в історії людства, – трагедію гріхопадіння перших людей; і по-третє, знати таємницю благодатного спасіння і обожнення людей через відкупну Жертву Ісуса Христа як Сина Людського і Сина Божого.

Для невіруючої людини не існує, по суті, згаданих вище трьох істин християнської антропології – істини створення людини за образом і подобою Божою, істини гріхопадіння та істини Христового відкуплення людства. Але ось віруючий розум *знає* ці істини, а тому бачить і думає інакше, ніж невіруючий, а тому й пізнає *інакше*. Віруючій особистості відкривається *створеність* світу й людини Богом-Творцем, відкривається непорушна свобода й гідність людини, що створена за образом і подобою Божою. Нашою боголюдською вірою, совістю, волею усвідомлюється великий трагізм і сум історії людства, а також дивовижна містерія (таємниця) його відкуплення Ісусом Христом й можливостей особистого блаженного життя вічного.

Отже, людина створена за образом і подобою Божою. Це пряме свідчення Божественного Одкровення дається нам у Біблії (Бут. 1:27). Смісл цього догмату розкривається на основі духовного досвіду Отців і Учителів Церкви, стаючи духовним досвідом і надбанням кожного християнина.

Образ Божий дається людині як непорушна основа її сутності, її відмінності від усякого іншого живого земного створіння. Подоба Божа є тим, що здійснюється людиною на основі цього образу й стає її боголюдським завданням, покликанням до досконалості, до життя вічного. Коли ми говоримо

про образ і подобу Божу, то прямий смисл цих слів вказує на те, що в людині повинно бути щось, так би мовити, схоже на Бога. І святі Отці Церкви Христової вказують на ці риси нашої богоподібності.

Передусім мова йде про царське достоїнство людини серед усіх інших живих земних створінь. Людина була створена останньою і була поставлена володіти земним матеріальним світом розумно і лагідно. Усе ж інше створіння, живе і неживе, створене для людини в допомогу і в настановлення її. Інша важлива риса Божого образу в людині – здатність до самостійної творчості, схильність і тяга до неї. Рідко людина не бажає створювати що-небудь, наприклад, який-небудь предмет, інструмент для своєї користі, художній образ, або наукову ідею тощо. І в основі цього творення лежить власна оригінальна думка особистості людини. Людині надана Творцем духовно-розумна, творчовольова сутність; безсмертна душа за образом вічності Самого Бога. Окрім цього, людині надана свобідна воля морально-духовного вибору, знову ж таки, за образом безмежної Всемогутності Волі Божої.

Людина наділена дивовижними душевно-духовними, смисло-творчими і творчо-пізнавальними здатностями: *увагою-інтуїцією-розумом, вірою-совістю-волею, любов'ю-радістю-надією*. Її розум здатний до абстрактного мислення; почуття здатні сприймати красу Божої Світобудови; вся духовно-пізнавальна сутність людини спрямовується до Божественної Істини-Блага-Краси. Усе це, безсумнівно, є рисами, атрибутами (невід'ємними якостями) Божого образу в людині. Правда, вони властиві й іншим творінням Божим, наприклад, ангелам.

Перераховані ознаки (риса) образу Божого не вичерпують усього обсягу цього поняття. Ні Біблія, ні святі Отці не перераховують усіх рис по пунктам і, мабуть, не могли перерахувати. Бо є і ще щось у людині від цього образу, що взагалі незбагненне для нас у цьому світі.

Образ Божий даний людині невід'ємно, раз і назавжди. І водночас подібність, єднання людини з Богом споконвічно не було повним і досконалим. Людині належало вільно вибирати шлях до Бога і самій трудитися для того, щоб уподібнюватися Йому.

Поняття “образ” виражає тілесно-душевно-духовне статичне (незмінне, інваріантне) єство людини, а “подоба” – її динамічне єство. Отже, образ – це те, що дано людині споконвічно і не відбирається, а подоба – це те, що людина має досягати, те чим вона може постійно збагачуватися й прикрашати в собі первісний образ шляхом добродесного і добродчинного життя.

Але перші люди в раю вибрали шлях неслухняності Богові. А тому подоба Бога – динаміка боголюдського діяння була порушена. А образ Божий, хоча й не зник, але істотно спотворився, спотворився до невпізнанності. Риси ж образу Божого були використані для злих і гріховних справ, тобто у справах непристойних. Панування людини над світом перетворилося у тяжку боротьбу з іншими творіннями Божими. Розум і воля людини, через які (за допомогою яких) вона була здатна осягати предмети та явища духовного світу і спілкуватися зі своїм Творцем, спрямовувалися до спілкування із занепалими ангелами і багато чому недоброму люди навчилися від них. Творчо-вольові й смисло-творчі здатності були використані для винаходів в галузі господарства, техніки, науки і культури. І ці численні винаходи привезли до світу, який “увесь у злі лежить”.

До Першого приходу Христа на Землю образ Божий в людині залишався затьмареним і перекрученим. Але Господь наш Ісус Христос, пострадавши за нас, у своїй відкупній Жертві відновив образ Божий в людині для всього людства в цілому. І тепер кожному із нас дарується можливість цього відновлення вірою у Христа – Сина Божого за благодаттю Святого Духа. ***Кожна людина має можливість прийняти плоди Христової перемоги над гріхом і смертю, відновити в собі затьмарений образ Божий і повернути втрачену подобу Божу.***

Нове створіння у Христі Ісусі – Сині Божому – робить людину причасницею боголюдського життя і творчості. На цю нову істотність християнського, боголюдського життя-пізнання вказує апостол Петро, коли говорить: «Ви стали учасниками Божої природи, уникнувши зіпсуття, утікаючи

від пожадливого світового тління» (2 Пт. 1:4). Людина як образ і подоба Божа, як морально-духовна істота, зростаючи у Христі за допомогою морально добрих вчинків, зберігає, розвиває та зростає в своєму новому боголюдському спілкуванні, досягаючи нового стану Богоподібності.

Поняття “життя у Христі” не означає якогось певного місця чи навіть певного поля людської діяльності. Це поняття вказує на те, що за допомогою Святого Духа людина має доступ до участі в природі божественній, стає здатністю до богоспілкування через молитву і Церковне життя. З часу другого народження людини за допомогою Духа Святого божественні енергії входять у духовну реальність людського життя-пізнання. Таким чином, з одного боку, Христос живе і діє в нас у Святому Дусі, а з іншого – ми живемо і діємо у Христі Ісусі Господі Нашому силою Святого Духа, стаючи живими та діяльними членами Містичного Тіла Христа, яким є Церква Христова.

Життя у Христі означає мислити, прагнути і діяти у Христі, в Ньому і з ним, здобуваючи завдяки цьому нові можливості, нову внутрішню морально-духовну наснагу і силу. Християнин, який зробив свій фундаментальний вибір, обрав Христа Ісуса як Господа і Спасителя та з'єднався з Ним, стає морально-духовно відповідальним за повноту людського потенціалу, за Дар Святого Духа і боголюдське життя. Морально-духовна відповідальність християнина включає в себе відповідальність не лише за реалізацією та повний розвиток усього багатства людської природи, а й за боголюдське життя, отримане в результаті свого духовного відродження. ***Нова людина, людина духовна, нова людина у Христі отримує морально-духовні засади для правил і норм поведінки, які стають дійовим виявом християнської віри-совісті-волі в особистому, сімейному, суспільно-політичному та інших вимірах людського буття, людського життя-пізнання.*** Реальна поведінка християнина – це свідцтво віри і совісті, яке часом вимагає справжнього героїзму та відваги. А тому, коли християни, визнаючи себе учнем Христа, своєю поведінкою суперечить цій внутрішній морально-духовній єдності з Ним, тоді він, фактично, чинить акт віровідступництва.

3.2. Людина – триєдина істота: дух-душа-тіло

У християнській антропології і ноології досліджуються глибинні проблеми і таїни людини. Людина у світі гріхопадіння є істотою трагічною, непристосованою до природного світу, в якому вона живе. В людині є трагічний конфлікт не лише із світом і природою, але й із самою собою. Людина є людина як носій *духа*, який проявляється в *особистості*, котра здатна переборювати себе і світ. Людина живе у вічному протесті проти дійсності, людина є істотою роздвоєною і ослабленою.

Християнська антропологія виходить із принципово якісної виділеності людини із природи. *А християнсько-філософська ноологія розгортає вчення про людину духовну, про людину творця, котра носить в собі образ і подобу Божу.* Отже, людина є не лише істота гріховна і така, що спокутує свої гріхи. Вона насамперед є істотою творчо-вольовою і смислотворчою, істотою не лише *психологічною*, але й *ноологічною*.

Справді, християнсько-філософська ноологія – це вчення про творчу, духовну *особистість*, яка народжується з висоти, з Божою допомогою, діянням Духа Святого, в боголюдському творчому процесі. Індивідум народжується і вмирає як природна істота (природна сутність), особистість як душевно-духовне єство людини залишається. *Особистість – це цілісність і єдність, що володіє безумовною і вічною цінністю.*

Ми розглядаємо людину як образ і подобу Божу, як триєдину цілісність духа-душі-тіла. Душевно-духовний світ людини є безмежним світом найрізноманітніших почуттів, емоцій і настроїв, задумів та ідей, понять і образів, ідеалів і фантазій, цінностей і смислів кожної людини. Основним поняттям ноології є категорія *дух*. Це поняття не піддається простому визначенню і трактуванню. У більшості своїй люди схильні заперечувати реальність духа. Ми не сумніваємося в реальності речей видимих, таких, які

примушують визнавати себе. Але **дух** відносяться до реалій світу невидимого, надприродного, духовного світу. Він не є річчю серед речей світу природного.

Ноологія будується на трьохчленному розумінні людини як істоти **духовної, душевної і тілесної**. Християнське віровчення наголошує на тому, що дух людини був створений Богом таким, щоб вона могла спілкуватися зі своїм Творцем – Отцем Небесним. І виявляється, що дух здатний пізнавати Бога і наближається до Нього через наші творчо-пізнавальні здатності такі як **уява-інтуїція-розум, віра-совість-воля і любов-радість-надія**.

Не даючи логічного визначення поняття **дух** ми, однак, можемо описувати атрибутивні характеристики (ознаки) духа і духовності людської особистості. Ми тільки що виписали 9 цілісних, нерозкладуваних ознак **духа** людини. Ознаками духа є її творчо-вольова активність і спрямованість, творчий порив до досягнення Божественної Істини-Блага-Краси, до спілкування з невидимим духовним світом.

У філософії духа часто мало місце змішування, нерозрізнення душі і духа, душевного і духовного в єстві людини. Але нам треба навчитися розрізняти душевне і духовне. Можна сказати, що дух є вища якість людини, дух і є істина, і смисл душі. Для духа є характерним істини, смисли, свобода, творчість тощо. Дух вносить цілісність, єдність, смисло-творчий зв'язок у душевне та тілесно-душевне життя людини. Можна навіть виразитись так, що душа є щось більш часткове, а дух є цілісним та універсальним. І саме в душі долається суперечність між частковим і універсальним, між особистісним та надособистісним.

У свою чергу, тіло формує і структурує образ і вигляд людини. При цьому духовність не суперечить тілесності, але переображує її шляхом досягнення вищої надприродної якості цілісності людської істоти. По суті, поза духом немає сенсу говорити про душу і духовність.

Отже, поняття “дух” вказує нам про надприродну (небесну, божественну) складову людини, **заперечення якої у ХХ столітті стало катастрофічним**. З іншого боку, поняття “душа” вказує на неповторність

кожної особистості, її унікальність стосовно соціального і природного порядків буття.

У науковій психології атеїстичного спрямування термін “душа” часто вживають як синонім терміна “психіка”, протиставляючи таке тлумачення душі людини релігійним концепціям, у яких душа розглядається як надприродна безсмертна цілісність людини, що лише тимчасово перебуває у тілі людини. При цьому ми зустрічаємося з проблемою відношення, взаємозв’язку і взаємозалежності духа, душі і тіла людини.

Ноологія наголошує на тому, що тріаду “дух-душа-тіло” ми отримали як одкровення, яке йде до нас із далеких віків релігійної і філософської мудрості. Ця тріада свідчить нам про таїну людську і боголюдську. Людська особистість є буттям-пізнанням, є духовним суб’єктом, котрий наділений *інтуїцією* буття, інтуїцією божественного смислу життя. Через тіло своє людина стає феноменом природи, стає здатною до земного, органічного життя, перебуваючи у численних взаємозв’язках і взаємовідношеннях із матеріально-енергетично-інформаційною тканиною (структурою) Всесвіту. У свою чергу, через *дух* людина стає феноменом світу невидимого, світу духовного, небесного.

Перетин світу природних явищ і процесів зі світом духовним здійснюється в душі людини. І душа тут виступає тою сутністю, в якій живе людина. Святий Августин, наприклад, вважав, що не душа міститься в тілі, а тіло в душі. Він безперечно мав рацію, якщо ці співвідношення не уявляти просторово. Тому що тіло людини душею тримається, а душа, в свою чергу, тримається духом.

Отже, наш дух не є просто нашою якістю (властивістю) чи рисою. Дух є істотно невід’ємна (атрибутивна) наша сутність, радше наша божественна атрибутивність. І водночас дух є такою сутністю, яка багаторазово перевищує наші тілесно-душевні сили і можливості, наш обмежений земний досвід, нашу виявлену земну сутність і наше природне чи соціальне єство. Парадоксально, радше діалектично виражаючись, можна сказати, що дух є співвимірний нам і

водночас неспіввимірний з нами. Неспіввимірність нашого духа з нашим тілесно-душевним виявленням вказує на наші нереалізовані можливості, вказує на нашу земну, природну і соціальну обмеженість, на нашу гріховність, на нашу, врешті-решт, земну смертність. У наступному параграфі ми розглянемо більш детально поняття духовності і духовного світу особистості.

3.3. Духовність і духовний світ людської особистості

Духовно-душевно-тілесні потенції людини є такими, що вона спроможна спричиняти великі зміни (перетворення) в природно-матеріальній дійсності (створення всієї техносфери на Землі, творів мистецтв і літератури, науки, політичних і державних систем та багато іншого). Тобто, людина як істота духовна здатна впливати на формування і творення нової реальності.

На перший погляд *духовне і тілесне* у житті людей протиставляється. Але християнське віровчення дає змогу усвідомити принципи єдності тілесно-душевного і душевно-духовного у житті і пізнанні людини. Тілесне і душевне у житті людини і людства – дві вічні протилежності, які вносять у світ те, що виявляється як людське і боголюдське. Людська особистість здатна протиставляти духовне тілесному, обмежувати тілесність, радше тілесно-душевне і розширювати (збагачувати) духовне, радше душевно-духовне.

Духові людини як самотуттю належить осягнення (пізнання) сутностей зовнішніх і внутрішніх, видимих і невидимих, земних і небесних. Духом просвітлюються і оживотворяються усі складові буття людини у світі, усе її життя-пізнання. Особливою сферою духа (ноосферою людини) є пізнання невидимого духовного світу, пізнання Бога, пізнання боговтіленості Ісуса Христа. Якістю (атрибутивною здатністю) духа є вихід за межі природного буття, вихід за межі наявних можливостей, перехід через невидимі границі своєї власної сфери буття.

Ноологія вчить, що духовність людини – це її творча сила, яка своїми енергіями пронизує все життя людської особистості, визначає нову якість життя

і пізнання. Духовність людини пов'язана, радше атрибутивно (невід'ємно) залежно від наявності в ній (людині) божественного і богоподібного. Наша духовність є христологічною, боголюдською. В основі християнської духовності покладена заповідь **любові** до Бога і ближнього свого. Отже, тут дух і духовність є характерною ознакою унікальності людини як носія розуму, як образу і подоби Божої. Духовність є багатством і красою внутрішнього світу людської особистості. Духовність виражає міру та якість переображення людини Христовою Божественною благодаттю.

Перетворюючий, животворний, творчо-вольовий і смисло-творчий характер християнської духовності визначає **обоження** людини, тобто зміни (переображення) гріховної природи людини в боголюдську її природу, радше в боголюдське єство людської особистості. Обоження, в сутності своїй, стає **метою** духовного життя людини. Отже, тут духовність виступає в якості **динамічного** аспекту уподібнення людини Богові в активності її богопізнання і богоспілкування. Це означає, що духовність – це не просто якість чи стан душі, а **процес** енергійного уподібнення Богові.

Процес духовного переображення починається з докорінної зміни свідомості людини і вимагає певної перебудови її душі і тіла, тобто її природної, земної сутності. Людська особистість має виробити конкретну установку своєї свідомості, радше віросвідомості, свого мислення, своєї віри-совісті-волі у відношенні як до своєї тілесно-душевної природи, так і до численних реалій земного світу.

Ключовим моментом, радше аспектом, ноологічної (а не психологічної!) свідомості і віросвідомості **християнина** є ідея, заповідь, веління (імператив) **спасіння**. Ідея спасіння відображає головну реакцію і спрямованість на природне єство людини, яка ушкоджена гріхом і вимагає боголюдського зцілення. Спрямованість на спасіння передбачає морально-духовну (етико-християнську) активність людини у зміні свого буттєвого статусу. І саме в цьому статусі імператива християнської етики морально-духовна активність виступає як конкретна стратегія людського життя-пізнання. При цьому поряд з

девізом “знання – сила” має виконуватися девіз-імператив християнської етики “знання – спасіння”.

3.4. Морально-духовне буття людини.

Морально-духовна гідність людини

Християнська етика наголошує на тому, що вирішальним етапом процесу духовного преображення людини є спрямування на покаяння, приведення покаяння у дію, конкретну стратегію і тактику життя-пізнання. Це принципово нова установка самоактуалізації і самореалізації – зміни людиною за допомогою Божою своєї власної душевно-духовної природи. При цьому необхідні активні зусилля людини у боротьбі з негативними проявами власного природного єства, проявами темної, нижчої духовності і душевності. Цей процес, як вчить християнська етика, є істотно боголюдським процесом, тобто здійснюється людською особистістю за допомогою Божою. Наприклад, спокута гріхів через таїнство сповіді відкриває суттєвий аналітичний аспект: щоб боротися з пристрастями, необхідно їх ж добре знати та розпізнавати їх присутність у своїй ноосфері (сфері духа).

Морально-духовний аспект самопізнання, що здійснюється в тріадній активності віри-совісті-волі, передбачає пізнання власних душевно-тілесних (психофізичних) особливостей. Сюди ж відноситься аналіз і усвідомлення ***мотивів*** діяльності, вчинків і поведінки суб'єкта. Поняття “мотив” включає в себе такі складові як спонукання, потяг, прагнення. Ці складові виражають динамізм (енергійність) устремління людини до дії. Тут проявляється мотивація (енергійна), мужня, вольова спрямованість особистості.

Питання морально-духовної самореалізації особистості пов'язані із проблемами моральної свободи людини, свободи дії, свободи вибору, свободи совісті і волі. З етичного погляду людина є більш свобідною у моральному відношенні тоді, коли її вибір продиктований не сліпим і самодостатнім хотінням, а мотивом, який має відношення до цілісності духовного світу

особистості. При цьому мотив в zasadничується вірою-совістю-волею, отримуючи свою санкцію.

Людина за свою духовною сутністю є істотою діяльною і творчою. І саме в діяльності і творчості проявляється її самореалізація. Діючи і створюючи нове, людина тим самим реалізує, “виконує” себе, здійснює саму себе. Самореалізація людини постійно супроводжується її саморегуляцією, психологічною і ноологічною самореакцією. Саморегуляція відіграє важливу роль у душевно-духовному житті особистості. Саморегуляція істинно визначається релігійними (у нашому випадку етично-християнськими) імперативами та нормами, а також суспільною мораллю, різноманітними національними ідеалами і нормами.

Важливими рисами, які уможливають саморегуляцію людини, тобто дають змогу керувати своїми діями та вчинками, є її *гідність* і *честь*. У гідності виражається уявлення про самоцінність особистості, її рівність з усіма іншими. Усвідомлення своєї гідності не дозволяє людині принижуватися, плазувати перед сильнішими, ніж вона тощо. Можна назвати багато прикладів про те, як люди віддавали навіть життя за свої ідеали і за свою віру, не поступалися своєю людською і боголюдською гідністю.

Поняття людської гідності є принципово *етичним*. В аспекті християнської етики гідність характеризує безумовні морально-духовні якості особистості. Це поняття утверджує принципову, безвідносну, абсолютну, безумовну цінність і значущість індивіда як людини взагалі, людини як творіння Божого, як образа і подоби Божої. Гідність утверджується у духовній сфері індивідуального людського “Я”, тобто в *ноосфері* людини. Отже, проблема людської гідності сягає внутрішнього духовного світу особистості і цим самим істотно визначає аспект морально-духовного (етико-християнського) вдосконалення особистості.

Викладеному розумінню морально-духовної гідності людини (в контексті християнської етики) відповідає бачення її як образа і подоби Божої. Духовна людина здатна виходити за межі наявного буття, у сферу постійно

оновлених можливостей і перспектив. поєднуючи в собі земне і небесне, поцейбічне і потойбічне, звідане і незвідане, минуле і майбутнє, – людина є вічною таємницею.

Християнська етика не може оминати життєвих питань людини – питань християнської гідності особистості, зустрічі людини з Богом, християнського значення нашого земного життя, християнського значення людської смерті тощо. Відповіді на ці і подібні питання ми будемо послідовно розглядати у нашому навчальному посібнику з християнської етики.

3.4.1. Людська особистість як морально-духовна істота.

Людська особа, радше людська особистість, виступає творцем своєї етичної поведінки. Вона сама є свідомим і вільним автором своїх дій і вчинків, вона має владу над собою. Людина як морально-духовна істота активно проявляє себе у всіх своїх вчинках. Ці вчинки часто носять яскравий особистісний характер і становлять стиль існування особи. Отже, джерелом морально-духовних вчинків є людська особистість, яка, подібно до Божественної Особистості Сина Божого є началом і виконавцем своїх власних вчинків. Саме завдяки своїй богодібності, людська особистість є морально-духовною, духовно-розумною та духовно-естетичною істотою, спроможною до пізнання Істини, Блага і Краси.

Активно діюча людська особистість реалізує й переживає всі свої вчинки, які її характеризують, уподібнюють до Божественної Особистості Ісуса Христа або катастрофічно руйнує таке уподібнення. На основі морально-духовного виявлення вчинкової поведінки людської особистості в zasadничується поняття особистої морально-духовної відповідальності християнина. Така відповідальність не стосується якоїсь позаособової реальності, але стосується (заторкує) насамперед внутрішню, духовну (ноологічну) дійсність особистості. Все це пов'язано з розвитком або згасанням подоби Божої в людині.

Отже, людська подоба (радіше людська особистість) як морально-духовна істота, наділена оперативною автономією. Це означає, що особа сама є началом своїх дій та вчинків і ніколи не може бути простим знаряддям чи предметом у чужих руках. Своєю чергою, християнин може узгодити свої дії та вчинки з Волею Божою. Такі, певною мірою людські дії, стають співдіями (синергіями) з Христом Богом. А тому, особистість християнина у своєму морально-духовному житті покликана бути діяльним (активним) образом Божим, Його свідком у цьому світі, співучасником Його діянь, співвиконавцем Його Волі.

Це надзвичайно високий статус людини, який уможливився після Першого приходу Христа на Землю. Бо людина як начало своїх власних дій і вчинків стає співтворцем та співбудівником Божим, співуправителем Його Всесвіту. Християнин як нова духовна людина своїми свобідними та добровільними діями будує передусім себе самого, а тоді стає здатним до творчо-вольової діяльності у Всесвіті. Особа християнина, яка наділена найвищим даром свободи, наділена свободою, синів Божих, ніколи не діє незалежно від Христа-Бога.

3.4.2. Свобода та морально-духовна відповідальність християнина.

Класичне (традиційне) християнське розуміння свободи полягає у свідомому й добровільному виборі людиною Бога як Отця свого Небесного та прийнятті Його запрошення до участі у Вічному Житті Пресвятої Трійці. У своєму створенні людина отримала боголюдську здатність обирати та самовизначати пріоритети цінностей. У райському блаженстві людина отримала покликання перейти від можливості обирати до справжньої творчо-вольової свободи. Цю можливість вона мала здійснювати через пряме (безпосереднє) спілкування з Богом, дозволяючи Йому наповнювати себе Його Праведністю, Його Божественними Істиною, Благом і Красою. Отже, таке богоспілкування було початком її невинності й підставою розвитку до досконалості та майбутньої істинної свободи волі і творчості.

Отримавши цей райський поклик-заповідь дороговказ, який допомагав їй робити правильний вибір, людина перетворювала даровану можливість обирати на істинну свободу волевиявлення. Таким чином, Божа заповідь дала людині свободу, скеровуючи її до самовизначення. При чому ця істинна свобода ніколи не може бути протиставленою або відокремленою від Божественної Істини, Блага і Краси.

Людська схильність обирати зло (після гріхопадіння прародичів наших) не може ототожнюватися з розумінням істинної свободи. Ця схильність радше є ознакою втрати свободи. Лише оновивши в собі людину через відкупну Жертву Ісуса Христа, яка виліковує її (людину) від патологічної схильності до зла, люди отримують свободу синів Божих.

Отже, моральні вчинки людини є свідомими і добровільними. Вони результат віри-совісті-волі, самовладання особистості, особистого вибору людини. Правда, існують перешкоди, які можуть обмежувати як повну свідомість, так і ступінь добровільності вчинку. Різного виду незнання, психічні стани й хвороби та інші фактори можуть обмежити усвідомлення особою дійсності її вчинку. Так само пряме насилля, страх та ін. можуть обмежити повноту добровільності вчинку, а відтак суттєво вплинути на моральну або морально-духовну відповідальність за нього.

Для того, щоб вчинки людини мали моральний характер, вона повинна усвідомлювати себе як діючий об'єкт. Така самосвідомість має як природно-соціальний, так і християнський характер і перебуває у певній динаміці росту або занепаду (деградації). Природничо-соціальна (національна, класова тощо) самосвідомість людини характеризується тим, що вона детермінує зобов'язання до цілеспрямованої діяльності у певному соціумі, за певних політичних та інших умов.

Християнська віро- і само-свідомість є істотно іншою. Ця морально-духовна самосвідомість з'являється після духовного відродження (після народження згори) за допомогою Духа Святого. Людина усвідомлює себе християнином, який отримав у Святій Тайні Хрещення нове життя у Христі

Ісусі Господі нашім, прийняв дар Божий Усиновлення. А тому християнин є не тільки людиною моральною за законами моралі людських спільнот, але й морально-духовною особистістю за християнськими нормами і заповідями.

Другою засадничою якістю моральності духовної є добровільність учинків. Оскільки внутрішній, духовний потенціал особистості людини може актуалізувати та бути задіяним лише в творчо-вольовій тріадній активності віри-совісті-волі, тобто свобідною волею діючої особи, то всякий її вчинок є предметом моралі лише тоді, коли сама людина дає йому начало, тобто бажає його, узгоджує його зі своєю совістю і вірою, добровільно починає і виконує його.

3.4.3. Заповіді Божі як покликання до справжньої морально-духовної свободи

Заповіді Божі слід розглядати як покликання до справжньої морально-духовної свободи християнина. Морально-духовні закони – це закони християнського життя-пізнання в цьому світі. Виконання цих законів і норм є відповіддю людей на Христове покликання до благодатної участі в боголюдському житті та в боголюдській творчості. А тому ці закони стають засадами міжособистісних стосунків між Богом і людьми, нормами, на яких утверджується християнське життя і пізнання в божественному плані *покликання-відповіді*. На цій свобідній морально-духовній основі, позбавленій будь-якого примусу, фатуму (детермінізму), механіцизму та об’єктивізму, закони християнського морально-духовного персоналізму відрізняються від усяких інших законів, за якими живуть людські соціуми.

Вічні морально-духовні закони відповідають вченню про Промисел Божий у житті людства. Тут реалізується Божий Задум створення і спасіння людей та їх покликання до Царства Небесного. У цих законах задіяна Божественна Премудрість, Божественний Логос, Божественні Істина, Благо і Краса. Згідно зі Своїм Вічним Задумом, Бог-Творець веде нас, людей, до своєї

кінцевої (есхатологічної) мети. Повнота цього Задуму знаходиться у Христі Ісусі – Нашому Господі і Спасителі – початку і кінця свого створеного буття.

Християнські морально-духовні закони можуть бути виявлені в контексті християнської етики як філософсько-богословської дисципліни. По-перше, це **закон благодаті**, який є найвищою формою морально-духовної норми для людей, оскільки вони були створені для того, щоб бути причетними до Божого Життя і Його діянь у Всесвіті. Закон благодаті є одним із євангельських законів, що його Святий Дух відкарбовує у серцях людей. Православна богословська традиція описує цю морально-духовну дійсність, коли говорять про “стягання благодаті”, або навіть про “Стягання Духа Святого” людиною та преображення її на дорозі до обоження, до Неба, до Царства Небесного. А відтак Божественні енергії, що проявляються в нас як діяльна Божя Воля, стають цілковито нашими, нашою діяльною вірою-совістю-волею, що вміщає та здійснює в собі (в своєму духові) людська особистість. Однак закон благодаті не є самовизначальним для конкретного морально-духовного життя, а реалізується, інтегруючись з іншими моральними законами та християнськими імперативами, які із нього випливають. Дійсність благодаті є предметом віри-совісті-волі, тобто особистого прийняття і сприйняття діяння Святого Духа.

3.5. Людина – творчо-вольова і смислотворча особистість

У ноологічному описі людини ми доводимо, що вона – особистість, а, отже, є свобідною, здатною до духовно-розумного, морально-духовного і духовно-естетичного пізнання. Створення людини на образ і подобу Божу виразно вказує на те, що людина є “кимось”. Дивовижне захоплення величию людини ми знаходимо в Бібліях: “Коли Бачу Твої небеса – діло пальців Твоїх місяця і зорі, то що є людина, що Ти пам’ятаєш про неї, і син людський, що Ти опікуєшся ним? Ти створив його мало меншим за ангелів, славою й честю увінчав його” (Пс. 8: 4-6). Ці слова ще не вичерпують усього Божого образу в

нас. Людина – це буття, яке постійно зростає, самозмінюється, прагне до Бога, по-різному собі Його уявляючи. Від початку свого існування на Землі людина підносила очі і руки догори, прагнучи, щоб Бог-Творець довершив її людськість і людськість інших.

У відповідності з християнською антропологією ми можемо стверджувати, що дух людини формує її душевно-тілесну цілісність. А тому тілесно-душевно-духовна особистість піднімається над своїм природним космічним оточенням. Це означає, що особистість не породжується родовим космічним процесом, навіть не народжується від батька й матері., а походить від Бога-Творця. Особистість є лише тоді особистістю, коли вона є *боголюдською особистістю*. Свобода і незалежність людської особистості від об'єктивного світу і є її боголюдськістю. Отже, особистість формується не об'єктивним світом, а душевно-духовною суб'єктивністю, в якій прихована *сила-влада-міць образу Божого*.

Людина, будучи образом і подобою Божою, пізнає Божественні Істину-Благо-Красу, а також численні істини створеного буття. Якщо б людина не була богоподібною духовною істотою, то вона не була б спроможною до природо-, людино- і бого-пізнання. Не лише розсудок, але й розум не міг би відкрити можливість пізнання Істини-Блага-Краси. Це прерогатива включного людського духа.

Людина відчутно переживає свою залежність від Космосу і Його законів через свою душевно-тілесну структуру, тобто через своє тіло й душу. Безумовно, є щось принизливо для людини в тому, що вона підкорена (через своє тіло) стражданню, хворобам і смерті. Але наше тіло є (як це постійно підкреслювали св. отці Церкви) важливою онтологічною (буттєвою) перевагою людини перед ангелами. Бо ж наше тіло, радше наша душевно-тілесна природа, є засобом прямого діяння у світі природи і суспільства. Наша душевно-тілесна структура є необхідною умовою творчого входження у природно-космічний світ. А це означає, що християнська антропологія не може розглядати тіло людини як тюрму (темницю) її духа. Онтологічна природа нашої тілесності є

атрибутом людини. Як каже апостол Павло, “сіється тіло тваринне, а постає тіло духовне. Якщо є тіло тваринне, то є тіло духовне” (1 Кор. 15:44).

Для характеристики тілесно-душевно-духовної сутності людини можна розглянути співвідношення понять “людина-індивід-особа-особистість”. При цьому поняття “*людина*” означає вид у біологічній класифікації, розумну істоту, що має принципові відмінності від усіх інших живих істот на Землі. Поняття “*індивід*” позначає окремо взятого представника людського роду, якому властиві неповторні й унікальні природні і соціальні якості. Зрозуміло, що ці якості представлені в тому чи іншому індивіді не у всій їх родовій повноті та яскравості. Поняття “*особа*” характеризує певні реальні якості людського індивіда. До поняття особи відносять три найважливіші аспекти: по-перше, особа – це суб’єкт соціальних стосунків, тобто той, від кого продукуються соціальні дії та вчинки; за цією характеристикою особа постає у певних соціальних ролях і часто поняття особи вживається в юридичному контексті; по-друге, особа характеризується через особливий, неповторний внутрішній світ з її темпераментом, знаннями, переконаннями, ідеалами тощо; по-третє, особа постає перед нами як людська “самість”, вісь, центр, зосередження усіх дійових, психічних та інтелектуальних якостей. І врешті-решт, охарактеризуємо більш детально ноологічну категорію, з якою ми постійно маємо справу у християнській етиці, під назвою “*особистість*”.

У найсуттєвішому вираженні (виявленні) *особистість* постає як духовний (ноологічний) центр людини. Особистість є внутрішнім душевно-духовним носієм богоподібних якостей людини. Бути особистістю – це значить не лише займати певне місце у суспільстві, а й займати певне місце в тотальності боголюдського буття. Християнська етика наголошує на тому, що буттєвісні (онтологічні) характеристики людини зумовлені її прямим відношенням до Бога, до Господа Ісуса Христа. А тому особистість, радше боголюдська особистість, набуває таких атрибутів як вічність, самодостатність, єдність, цілісність, боголюдську творчо-вольову і смисло-творчу невичерпність.

Людська особистість проявляється через свій духовний світ (духовний універсум), який включає ідеали, мотиви, цінності; принципи, переконання; вірування; знання, погляди, ерудицію, вищі почуття (напр. морально-духовні або духовно-естетичні) тощо. З іншого боку, як *самість* (власне особистість), людська особистість або особистість людини проявляються через різноманітні форми і види *самосвідомості*: самоусвідомлення, самовизначення, певну самодостатність, власне покликання, самоактуалізацію і самореалізацію та ін. Розвинена людська особистість характеризується принциповою занепокоєністю, активністю, динамізмом. Християнська особистість постійно прагне до самопізнання і до богопізнання; прагне до богоспількування через молитву та активну участь у житті Христової Церкви. Можна сказати, що людська особистість розкривається у Зустрічі-Одкровенні-Спількуванні з Богом і, відповідно, у зустрічі-одкровенні-спількуванні з іншими людьми.

Розділ 4. Загальна характеристика ноосфери людини – сфери духа і духовного пізнання

4.1. Християнська етика як вчення про формування духовного світу особистості

Християнська етика спрямовується на формування духовного світу особистості. Як було відзначено в п. 1.1, християнське вчення про дух і духовність, про духовне пізнання ми називаємо християнсько-філософською ноологією. Грецьке слово “ноос” виражає поняття духа, духовного розуму, навіть духовного чуття. Наприклад, грецькі отці Церкви твердили, що ноос є місце Бога в людині, божественна якість в людині, наше уподібнення до Бога, образ Божий в людині. А тому при викладі християнської етики ми систематично використовуємо такі поняття як **“ноологія”** і **“ноосфера людини”**. Якщо, наприклад, психологія є вченням про душу людини, то ноологія є вченням про дух людини.

Але ноологія описує новий вимір людського буття, вимір відмінний від психічного (психологічного) буття. Тут відкривається нам нове буття, цілий новий світ, про який наш співвітчизник о. проф. В. Зеньківський писав так: Це є ноосфера, як часто характеризують надпсихічний світ – світ думок, ідей, світ смислів. Цей світ фактично проявляється всередині психічної сфери, але він з неї не виводиться... До ноосфери, до життя духа відносяться не тільки “сенси” – ідеї, думки, але їй належать і вся сфера вартостей, яка також доступна нам лише на тлі психічного життя, але з нього не може бути виведена [12]. Отже, **психологія** і **ноологія** вчать про дві різні сфери людини – сфери душі і духа. Ноологія ґрунтується на духовному досвіді, на Одкровенні Божому. Духовний досвід не є досвідом психологічним, не є тілесно-душевним досвідом людини.

Духовний досвід є найвеличнішою реальністю в житті людства. І в цьому досвіді проявляється небесне, божественне. А тому наявність **ноосфери** людини є очевидною для тих, хто живе духовним життям, прагне до нього,

вчиться духовним нормам і принципам на засадах християнсько-філософської ноології [24] та християнської етики. Ноологія наголошує на тому, що найперше і найелементарніше, що потрібно з'ясувати для пізнання і розуміння духа і християнської духовності, – це принципову відмінність між “духом” і “душею”. Розрізнення душевного і духовного у людському єстві сягає сивої давнини. Образ і подоба Бога в людині – це насамперед наша *духовність*, а не наша матеріально-фізична тілесність, чи навіть, тілесно-душевне наше єство. Бог наділив людей своє *духовністю*. Адам став живою вічною істотою в подібності Божій. Отже, Божя подібність в Адама була духовна, ноологічна і стала пошкодженою в результаті катастрофічного гріхопадіння.

Християнська етика ставить завдання навчити молоду людину формувати свій духовний світ. Опишемо деякі характеристики, які мають бути притаманні віруючій духовній особистості:

1) віруюча духовна особистість займає позицію прагнення до Божественної Істини-Блага-Краси (тобто прагне творити добрі справи, уникає гріховності, сама не творить зла, прагне бути морально-духовною та духовно-естетичною особистістю);

2) духовна людина дбає про внутрішню тілесно-душевно-духовну гармонію;

3) духовна особистість живе в мирі з собою та світом; у душі відчуває спокій і надприродну радість;

4) духовна людина позбавлена негативізмів, невротизму і психопатії;

5) духовній особистості притаманна конструктивність, продуктивність та творчість;

6) духовна особистість, яка виховується на засадах християнської етики, не тільки розумна, але й мудра, вона вміє орієнтуватися у вічних цінностях;

7) духовна особистість відчуває діяння Божої Благодаті, приплив сил та впевненість у собі, у своїх діях, але не самовпевненість;

8) духовна особистість шукає Бога, пізнає Бога, поклоняється і молиться Богові; перебуває у Христі Ісусі і наповнюється Духом Святим;

9) життя людини з вірою в Бога веде до зростання її духовного потенціалу, тобто досягнення певного рівня прийняття, переживання та осмислення духовних християнських цінностей, що, своєю чергою, поєднуються з великим внутрішнім (ноологічним) спонуканням до їх реалізації у власному житті і пізнанні; людина християнської духовності постійно збагачує свій власний духовний досвід і прагне до радісного передання цього досвіду іншим людям.

Християнська етика здійснює морально-духовне виховання і навчання молодій людині. Вона учить безперервній праці над формуванням духа, душі і тіла людини, вчить досягненню спілкування людини з Богом. Морально-духовне виховання молодій людині має супроводжуватися збагаченням усієї її ноосфери, збагачення та вдосконалення таких її духовно-пізнавальних здатностей як: уява-інтуїція-розум, віра-совість-воля та любов-радість-надія. На основі розуму та віри можна творити власні ідеали та чесноти.

4.2. Духовно-пізнавальні здатності людини

4.2.1. Уява-інтуїція-розум – тріада духовно-розумного пізнання.

Уява, інтуїція і розум відносяться до інтелектуальних якостей особистості, з якими невід'ємно (атрибутивно) пов'язана здатність людини **мислити**. Мислить людина, суб'єкт, особистість. Головним в особистості є її **духовний світ**, її ноосфера, про що йшлося в попередньому параграфі. Духовне ставлення особистості до себе самої змінюється в процесі навчання і виховання.

Психологи характеризують особистісну зумовленість мислення та інтелекту поняттям **інтелектуальна активність особистості**. Йдеться про активність особистості в пошуку й розв'язанні інтелектуальних задач. Часто **інтелектом** називають здатність людини мислити і розуміти, тобто здійснювати цілеспрямовану зміну уявлень, розумінь, яка відбувається згідно з

правилами і законами логіки. Але в цьому процесі реалізується тріадна активність уява-інтуїції-розуму людини.

Вивчаючи поняття “інтелект”, передусім розрізняють душевно-духовну здатність уявляти, розуміти та інтуїтивно осягати сутність речей та явищ світу як матеріального, так і духовного. Інтелект розглядають як здатність духа створювати абстрактні поняття, яким у певному обсязі не відповідають ніякі предмети дійсності. Наприклад, такі поняття такі як “добро”, “зло”, “ідеал”, “норма”, “обов’язок”, “відповідальність” є абстрактними поняттями *етики*. Ці поняття не мають прямих матеріально-речових відповідників, але вони успішно використовуються для пізнання морально-духовних стосунків людей, їх поведінки тощо. При цьому абстрактні поняття можуть порівнюватися, співвідноситися та поєднуватися між собою незалежно від чуттєвої дійсності на підставі законів мови і логіки. Тому людський інтелект здатний будувати численні образи неіснуючого, але можливого та бажаного предмета, явища, процесу. Створення образу неіснуючого здійснюється за допомогою неологічної здатності, яка називається *уявою*.

Отже, уява визначається як інтелектуальна, духовно-пізнавальна здатність створення *образів* предметів, ситуацій, обставин шляхом установлення нових зв’язків між відомими образами, уявленнями та знаннями. Уява надає людині можливість виходити за межі реального світу, переміщувати речі та події в минуле чи майбутнє, в інші світи та простори. Уяву інколи важко відрізнити від поняттєвого мислення, а тим більше від так званого образного мислення. Саме тому ми розглядаємо уяву в її тріадній активності із інтуїцією і розумом.

Уява відіграє незамінну роль у нашому пізнанні – буденному, науковому, релігійному, морально-духовному. Уява сягає *підсвідомого* і *надсвідомого* у духовній сфері особистості (ноосфері). Уява – це особливий дар проникнення у підсвідомість, у сферу інтуїції і любові.

Уява пов’язана з інтуїцією і розумом. *інтуїція* (від лат. уважно дивитися) – духовно-пізнавальна здатність людини до осягнення *істини* через

безпосереднє духовно-чуттєве споглядання чи умогляд. Інтуїція, поряд з уявою і розумом, вірою та волею входить в осереддя усякого справді творчого мислення. Можна сказати, що інтуїція створює такий стан духа людини, при якому певний об'єкт стає присутнім перед нами. А тому існує як чуттєва інтуїція, так і нечуттєва (інтелектуальна, містична та ін.).

Інтуїцію та уяву ми розглядаємо в цілісній єдності і спорідненості з розумом. Ноологія вчить, що є розум малий (розсудок) і розум великий. Можна сказати, що розсудок – це обмежений розум. Великий розум – це розум духовно розвинений особистостей, розум великих філософів і святих. Це той розум, який взаємодіє з вірою та волею людини. Робота розуму виконується в межах індивідуальної свідомості особистості як активність людського духа, душі і тіла. Ноологічне з'ясування поняття “розум” передбачає дослідження внутрішнього взаємозв'язку його з уявою та інтуїцією, вірою, совістю, волею та з іншими здатностями людини мислити і вірити, пізнавати себе і світ, природу і Бога. Тому в наступному параграфі ми розглянемо найважливішу тріаду – власне тріаду *етичності – віри-совісті-волі*.

4.2.2. Віра-совість-воля – тріада морально-духовного життя і пізнання людин.

Зрозуміти засади і принципи *християнської етики*, неможливо без з'ясування віри, совісті, волі в їх тріадній взаємозалежності та активності. Ноологія вчить про гармонійне поєднання *розуму* і *віри*. У своїй духовній основі *віра* аж ніяк не протистоїть розуму, тому що ці ноологічні якості цілісно виражають світлоносні сили духа і душі людини. При цьому ми можемо говорити про віруючий розум і про віросвідомість. Дійсно, акт віри, як вчить ноологія, це надприродна здатність нашого розуму під впливом *волі* на прийняття Божого Одкровення. Отже, акт віри – це акт вольового розумного людського духа, який у своїй активності спрямовується до пізнання божественних таємниць – таємниць духовного світу. Наш розум і наша віра через вольові зусилля, через голос нашої совісті збагачуються Божою благодаттю. При цьому людина стає здатною (спроможною) прийняти Божі

Істини і Божі Одкровення, які розум може уважати лише можливими або вірогідними. Ці акти боголюдської творчо-вольової активності підносять людину до надприродного ладу буття, допомагають увійти в це буття. На виконання цього вкрай важливого, доленосного завдання спрямовується вся **християнська етика** як філософсько-богословська дисципліна і як навчальний предмет.

Християнське віровчення, християнсько-філософська ноологія і християнська етика, в першу чергу. вчить, що воля не лише допомагає виконати акт віри в Боже Одкровення, але й підготовляє людину до нього. Воля спонукає розум досліджувати вірогідність віри. А тому розумна творчо-вольова активність зберігає і скріплює віру. Розумний людський дух дає згоду на істини віри, формує нашу віросвідомість. Отже, акти віри стають також актами розуму і волі. Усі ці акти неможливі без свободи совісті людини.

Віра згідно з вічним визначеннями апостола Павла, є запорукою того чого сподіваємося – доказ речей невидимих, тих речей та явищ духовного світу, які зовнішньо нас ні до чого не примушують, не примушують визнати себе. Тому-то **віра** завжди звернена до світу таємничого, невидимого, до Вічної Таїни Божої.

Отже, віра є актом свобідного вольового, розумного людського духа, його свобідного вибору і свобідної любові. Ніяка видима, об'єктивно-предметна дійсність не примушує людину до актів віри. І в цьому прихована дивовижна таємниця **віросвідомості** людини. Вільний подвиг розуму й волі йдуть від нашого внутрішнього духовного джерела.

Віра – засада людської духовності – гармонійно пов'язуються з волею і совістю. Воля, як і віра, будучи атрибутами людського духа, з трудом піддаються філософському аналізу. Воля істотно взаємодіє із розумовими та емоційно-сердечними функціями і здатностями людського духа. Розвиток вольового акту, вольового діяння не зупиняє мислення та раціонального аналізу. Навпаки, воля стимулює інтенсивність мислення, активізує розум і віру, сприяє зосередженості на тих об'єктах, які підлягають вивченню чи

духовно-практичному освоєнню. Усім добре відомі вольові зусилля, що спрямовуються на досягнення зосередженості, концентрації уваги тощо. В той чи іншій особі виробляються свої стійкі вольові звички, закономірності та успіхи. Для духовного пізнання, для зосередженості на духовних сутностях, для творення молитви, для актів медитації потрібні серйозні **вольові** зусилля. тривале напруження волі.

Як вчить ноологія, **воля** є чимось первісним у душевно-духовному житті і пізнанні людини. Вона спрямовує життєву активність і діяльність людини. Бажання жити, причому жити певним чином, є радше інтуїтивним потягом, почуттєвим прагненням свободної волі. Потім уже воля спрямовується і зумовлюється думками про ціль тими чи іншими ідеалами та цінностями. Розумна воля робить вибір між нижчими формами життєвих спрямувань – потягами та бажаннями душі і тіла, і вищими духовно-моральними та естетично-духовними цінностями. Отже, розумно-духовна воля при взаємодії **віри** і **совісті** спрямовується до духовного життя і пізнання. При цьому душевно-духовне життя людини набуває активного характеру, динаміка якого до того ж має **керуватися** морально-духовною настановою, що визначається найважливішою категорією християнської етики – **совістю**.

Справді, **совість** розглядається в етиці як найважливіший чинник морально-духовного статусу людини. Совість характеризує певний рівень розвитку людського духа. Поняття совісті охоплює глибинні (підсвідомі і надсвідомі) духовно-розумні і творчо-вольові процеси самооцінки і самосвідомості людини. І в цьому сенсі совість стає могутнім фактором духовної християнської моралі людини. При порушенні моральних та духовно-розумних норм людина чує **голос совісті** (“совість заговорила”), виникають докори совісті, людина переживає і мучиться.

Християнська етика вчить, що совість сягає глибини духовної людської природи, тої глибини, на якій людина відчуває Бога і де вона отримує **вість** від Бога, чує Голос Божий. А тому совість є органом сприйняття Божого Одкровення, Божої Правди, цілісної прекрасної Божої Істини-Блага-Краси. І тут

совість неможлива без віри, без глибинної віросвідомості. А тому розглядувана нами тріада “*віра-совість-воля*” виражає цілісність духовної природи людини, є її серцевиною. Бог діє на совість людини, породжує совість, тобто пробуджує в неї спомин про вищий, небесний світ. Отже, совість є *духовне, надприродне* начало в людині. Совість – це *со-вість*, вість про божественне, про духовне, про істин людське, тобто про боголюдське. Совість як Голос Божий в людині, як Божий закон є вічною і вродженою у кожній людині. Совість – це те переконання, що Бог створив людину і дав їй розум і свобідну волю, аби вибрати *добро* і уникати *зла*. *Християнська етика* вчить, що совість є та глибина людської природи, на якій вона (людина) не остаточно відпала від Бога, зберегла зв’язок з божественним світом. Розкаювання, муки совісті (сумління) можливі лише тому, що в людині є остаточно непошкоджена совість. І тому в совісті перетинається людська свобода і Божа благодать.

Завдання християнської етики полягає в постійному виховуванні совісті. Совість, що невихована на засадах християнської духовності обтяжується неправдою і часто буває хворобливою. Недуги совісті бувають різними: нездатність бачити добро, песимістичність, брак простоти і чистоти тощо. Добре вихована совість – спокійна, доброзичлива, вдячна Богові і людям. Із самого феномена совісті випливає, що совість є свобідною. І в тому, що можна назвати *чистою совістю*, душа стоїть перед Богом і є не що інше, як свобода від світу гріха і зла.

Отже, совість поєднує в собі земне і небесне розуміння. Совість – засада етико-християнського, морально-духовного спрямування, веління та пізнання людини. Совість вказує на те, що людська особистість повинна робити. Совість – це сфера належного. Шлях до Бога, шлях до Царства Небесного є вузьким і складним. Тому що це шлях до *життя*, до життя вічного, до життя небесного. Це шлях самопізнання і богопізнання, шлях пізнання і здобування віри, любові і радості. У наступному пункті коротко розглянемо тріадну активність *любви-радості-надії* у духовному світі особистості.

4.2.3. Любов-радість-надія – триада естетичного переживання та духовно-естетичного пізнання і розуміння людини

Пізнання, зокрема етико-християнське, не є лише інтелектуальним зверненням людини до світу, до природо-, людино- і бого-пізнання. Прихованим рушієм пізнавального процесу і творчо-вольового пізнавального натхнення є триадна активність **любові-радісті-надії**. А тому ті особистості, чий пізнавальні зацікавленості широкі, стають схильними більше і краще пізнавати. Видатний український філософ і педагог о. В. Зеньківський писав: “Любов, що лежить в основі пізнавальної активності, є тою самою любов’ю, яка пов’язує світ в єдине живе цілу, котра із середини освітлює одні частини буття для інших. Все пізнати означає, врешті-решт, і все обняти любов’ю”. Отже, людське пізнання є справою любові-радісті-надії.

Ми будемо розглядати любов як творче, естетично-пізнавальне сходження духовного в душевне. У християнській етиці ми визнаємо первинність духовного начала, яке всьому надає осмислення і радість. Це духовне начало в людині формує її особистість в любові-радісті-надії. **Християнська етика** вчить, що істини щирої, духовно-пізнавальної любові відкриваються нам в Євангелії, в любові Ісуса Христа до людей і людства. Любов є любов’ю до образу Божого в людині. Така любов є боголюдською любов’ю. Треба любити не лише Бога в людині, але й людину в Бозі. Багато людей сповідують релігію **розуму**, що лише є формою благочестя, тим часом як їхні серця залишаються не зворушеними глибоким відчуттям християнської любові. Але справжня **християнська духовність** має бути досвідом любовно-радісної естетичної активності людини та її творчого натхнення.

Справжня сутність ноологічної триади **“любов-радість-надія”** відкривається нам у Новому Завіті. Ми знаємо, що Євангелія – це добра новина є закликом до любові і радості. Першим джерелом любові-радісті-надії людини є Бог, якого об’явив нам Ісус Христос. Причиною нашої радості є сила

перемоги над злом і прийняття Божого синівства, яке є суттю доброї євангельської новини.

Радісне, любовне сприйняття краси природи, краси людини, краси художньо-мистецького твору є пізнанням. Це є творче, духовне подолання неправди про світ і про Божу Світобудову, а також про смисл і призначення життя людини на Землі. Краса та істина, благо і радість споріднюються в цілісному переображенні людини і світу. Цим самим перевтілюється життя. При цьому нам стає зрозумілим, що пізнання – це не тільки і не стільки інтелектуальний акт нашого духа, а й водночас емоційно-сердечний, морально-духовний і духовно-естетичний процес. Це духовна боротьба за смисл, за істину і благо. Тому що пізнає цілісна людина. Пізнає духовна особистість. І духовний світ особистості формується у такому цілісному етичному та естетичному пізнанні.

Засади і принципи християнської етики допомагають нам зрозуміти, що натхнення любові-радість-надії формує моральний та естетичний світ особистості, збагачує усі сили людини. У любові-радість-надії реалізується надприродна здатність людини виходити за межі самої себе, реалізується сопричастя людського духа до Духа Божого. Любов-радість-надія пробуджує людину до природо-, людино- і бого-пізнання, активізує віру-совість-волю і освітлює уяву-інтуїцію-розум. *Християнська етика* наголошує на тому, що краса є велика радість у нашому болісному світі: і краса природи, і краса мистецтва і морально-духовна краса людини.

4.2.4. Тріада “любов-радість-надія” в її морально-духовному прояві

При цьому слід наголосити, що надія – це непорушна впевненість у спасінні, яка властива християнину, який очікує його (спасіння) повноти. “Надією бо ми спаслися. Надія ж, коли бачить, не є надія, бо хто що бачить, чому б то надіявся? А коли сподіваємося, чого не бачимо, то очікуємо того з

терпеливістю” (Рим. 8: 24-25). Очікування у вірі, особливо в його теперішньому стані, є основою християнської надії. Така надія, яка ґрунтується на єдності віруючого з Ісусом Христом, є певною, непорушною й прагне свого здійснення за допомогою Божою. Надія певна, бо ґрунтується на Слові Божому, на свідоцтві Бога, на Його обітницях, на Його Істині, Доброті й Красі. Надія як і віра зростає в міру того, як християнин наближається до Господа Ісуса Христа.

Християнську духовну чесноту під назвою “надія” як покладання на обітниці Пресвятої Трійці, необхідно відрізнити від психоемотивного почуття надії як довірливого очікування будь-якого добра в майбутньому. У цьому розумінні почуття надії є лише морально нейтральною природною психологічною схильністю, яка сама по собі ні доброю, ні поганою, ні морально-духовною чеснотою, ні вадою.

Розділ 5

Морально-духовна боголюдська співтворчість в контексті християнської етики

5.1. Основоположені принципи боголюдської співтворчості

Християнська етика вчить про необхідність морально-духовного розуміння людини самої себе. Людина як дух-душа-тіло своєю тілесністю, своєю земною природою безмежно відділена від Бога-Творця, або як кажуть філософи є трансцендентною Богові і органічно близькою біологічній природі земного світу (іманентною біологічній природі Землі). з іншого боку, людина своєю духовністю, своєю духовною особистістю, своїм духом є іманентною Богові, Божому Духові. Перший аспект (вимір) людини виражає принципову неприступність Бога для людської земної істоти, а другий – спорідненість людського духа і Духа Божого. Ця боголюдська спорідненість у всій своїй вічній повноті явлена була у Сині Божому і Сині Людському Ісусі Христі. Це означає, зокрема, що позамежний (Трансцендентний) Бог, Який живе у неприступному Світлі (див. I Тим., 6:16) дає нам Своє Божественне Одкровення через пророків, Ісуса Христа як Сина Людського, Його апостолів і численних святих.

Із цими двома аспектами людського життя-пізнання пов'язання священне і профанне. Священне виражає діяння Бога в житті людей і людства. Після Першого пришествя Ісуса Христа на Землю це діяння Боже переростає в боголюдську творчо-вольову і смисло-творчу співпрацю (або, як виражаються православні богослови й філософи, в боголюдській синергетизм). Наше людське богопізнання виражає одночасно і нашу боголюдську історію – історію спасіння.

Діяння Святого Духа в житті людей, людства і кожної окремої людини відкриває якісно нові можливості у нашому житті-пізнанні. Тепер людський дух споріднюється із споконвічною Творчою Силою Божою у Христі Ісусі – Господі Нашім. Зустріч-одкровення-спілкування із Живим Богом уможлиблює,

а радше оживлює нашу віру-совість-волю і, зокрема, волю до нашого власного, особистісного життя-пізнання. При цьому здійснюється оновлення (переображення) нашого ества, переображення у вірі-совісті-волі з тріадною активністю любові-раді-надії. Правда, це оновлення починається і часто супроводжується тими чи іншими переживаннями, стражданнями і муками. “Бо знаємо, – свідчить нам ап. Павло, – це все створіння понині стогне і разом страждає у тяжких муках. Не тільки вони, а й ми самі, що маємо зачаток Духа, ми самі в собі стогнемо, очікуючи усиновлення, визволення нашого тіла, бо надією ми спаслися” (Рим., 8:22-24). Зверніть увагу: “Очікуємо визволення нашого тіла!” Не смертного позбавлення тіла, а визволення від гріховних, поневолюючих стихій і гріхів світу земного.

З погляду християнської етики, це означає, що Божественне увійшло в людське. Чуду Надприродного Одкровення відповідає наша морально-духовна сутність віри-совісті-волі. Чудо нашого обоження, нашого звільнення від рабства гріха і смерті відповідає боголюдська спорідненість, боголюдський синергетизм. І ці вражаючі Божі діяння є не просто фактом свідомості і самосвідомості чи абстрактного пізнання а животворними енергіями надприродної дійсності.

Пробуджена (відроджена) Святим Духом, наша душа приймає Ісуса Христа як Свого Господа Спасителя, усвідомлює розумом свою іманентність Богові – безпосереднє причастя до Бога. Душа, сприймаючи і усвідомлюючи своє походження від Бога-Творця – свого Отця Небесного осягає за допомогою уяви-інтуїції-розуму, віри-совісті-волі смисл та призначення земного життя-пізнання. При цьому людська душа усвідомлює в тріадній активності провини-розкаювання-благочинія свою гріховність і покликання до святого вічного життя.

5.2. Морально-духовні засади переображення людини в боголюдському синергетизмі

Однією з центральних ідей християнського віровчення і, зокрема християнської етики, є ідея **переображення** (обожнення) людини. Явлення Ісуса Христа (Перший прихід Христа на Землю) і відкуплення людства є, по суті, продовженням людино-творення. Цей прихід є вираженням засад Божої Домобудови в історії людства – явлення Нового Адама. Тут ми маємо космогонічний і антропологічний процеси виявлення Божественної Любові і Мудрості у творінні – нову стадію антропогенезу. “Тому то, коли хто у Христі – той створіння нове, – стародавнє минуло, ото сталося нове!” (2 Кор., 5:17).

Явлення нової духовної людини, радше боголюдини, не може бути лише результатом натуральної еволюції людського єства (людської адамової природи). Ця натуральна еволюція була лише (і залишиться!) підготовкою, виповненням часу. Явлення нової духовної людини йде з глибини Божественної Істини-Блага-Краси, йде із духовного світу, із Вічного Божественного Тепер. Благодатна енергія входить в нашу природну, гріховну реальність, переображаючи наше тілесно-душевне єство, знімаючи перешкоди, що розділяють Земний і Небесний світи. Небесна історія входить в земну історію. Земна історія змінюється. У світі природному, природно-соціальному з'являється чиста сприйнятливість до Божественного Начала, просвітлена **жіночність**. Діва Марія, Матір Сина Людського і стала таким Явленням просвітленої, софійної жіночності, в якій людський рід прийняв у свої надра Сина Божого. .

У Христі-Боголюдині, у Новому Адамі безмежна Божа Любов зустрілася із відвітною любов'ю людини. Таїнство відкуплення є виявленням свободної любові – Божої і людської. А тому у відкупленні діє не лише Божа, але й людська природа. Через Христа-Боголюдину розкривається нам те, що людина належить не лише земному, але й небесному роду, що духовна людина через Сина Божого перебуває у глибині Божої реальності. Отже, наше відкуплення,

наше обоження є двоєдиним боголюдським процесом. Без людської природи, без свободи людини (людської особистості) таїна другого народження не може здійснитися. Безперечно, що при цьому діяння Духа Святого стає *необхідною* умовою відродження людини. Протилежність між людською свободою і Божественною необхідністю гармонізується за допомогою Святого Духа.

Боголюдська співтворчість і співпраця зобов'язують людину до морально-духовної переорієнтації на Христа-Бога всього свого життя. Така переорієнтація передбачає *мудрість* і *мужність* – мужність бути, мужність мати відвагу синів Божих. Мужність є інтегральною характеристикою людської особистості. Це вираження здатності-сили, яка долає з Божою допомогою перешкоди, що стоять до Істини-Блага-Краси. При цьому мужність має об'єднуватися з мудрістю.

Морально-духовна Зустріч-Одкровення-Спілкування людини з Богом вимагає *мужності* – мужності входження в нову реальність, мужність віри і довір'я, мужності любові-радості-надії. Якщо людська особистість не погоджується на часткове (обмежене) Спілкування з Богом, то вона має проявити *мужність* бути – мужність розуміти і пізнавати, що є Воля Божа для неї особисто. Цьому учить нас ап. Павло: “Тому не будьте необачні, а збагніть, що є Господня Воля” (Ефес., 5:17). Мужність християнина в zasadничується вірою-совістю-волею. Віра в Бога – це стан мужньої активності людської особистості, спрямування мужності бути. Морально-духовна тріада віра-совість-воля охоплює категорію мужності. Бо мужність – це вираження вольового зусилля, вираження волі до буття, до Вічності, до Вічного Божественного Тепер. При цьому віра не є просто думкою або переконанням, а *станом* духовного буття людини.

Тріадна активність віри-совісті-волі проявляється і стверджується в діалектиці буття і небуття, буття і ніщо. Буття як *при-сутність*, а небуття (ніщо) як *від-сутність*. Справжня віра пов'язана з діалектикою прийняття *буття*, насамперед Буття Божого з усвідомленням відсутності прямих доказів,

відсутності природної наочності. Така віра стає всеохопною. Це та віра про яку Спаситель каже нам: “Блаженні ті, які не бачивши увірували!” (Ів., 20:29).

Морально-духовна активність віри-совісті-волі захищає людину від руйнівного радикального сумніву. Бо сумнів, а тим більше радикальний (всеохопний) – це тяжке випробування духа людини. Про це добре говорить ап. Яков: “А якщо комусь із вас не стачає мудрості, нехай просить від Бога, що всім дає просто, та не докоряє, – і буде йому дана. Але нехай просить із вірою без жодного сумніву. Бо хто має сумнів, той подібний до морської хвилі, яку жене і кидає вітер. Нехай бо така людина не гадає, що дістане що від Бога Господа. Двоєдушна людина непостійна на всіх дорогах своїх” (Якова, I: 5-8).

Невіруюча людина нашого часу стала духовним карликом, а в світі невірства і бездуховності володарює пустота і скука. Здається, що чисто інтелектуальні здатності людини досягли своєї межі, подолати яку можна лише відродженими здатностями етико-християнського світобачення і світорозуміння. Перед небезпекою жахливої руйнації і смерті, аморалізму і деградації людей необхідно постійно нагадувати, що ми є істотами богоподібними, творчо-вольовими і морально-духовними.

5.3. Християнська етика про права і владу людини духовної

У контексті християнської етики боголюдської співпраці і співтворчості ми розглядаємо питання про **права і владу** людини духовної в її житті-пізнанні, в її практичній і теоретичній діяльності. Мова є про ту владу і ті права, які даються дітям Божим і що засвідчено в Євангелії від Йоана. Наведемо характерні переклади цього основоположного свідчення-обітниці. “А всім, що його прийняли (прийняли Христа як Слово Боже – автор), їм **владу** дало дітьми Божими стати, тим, що вірять в Ймення Його, що не з крові, а ні з пожадливості тіла, а ні пожадливості мужа, але народилися від Бога” (Йоан, I: 12-13). В російському перекладі читаємо таке: “А тем, которые приняли Его (Исуса Христа как Сина Божого – автор), верующим во Имя Его дал власть быть чадами Божиими, которые ни от крови, ни от хотения плоти, но от Бога

родились”. У німецькому перекладі вжито слово “Macht” – *влада, сила, міць*. Це слово “Macht”, мабуть, найбільш адекватне сутності цього дару Божого. *Влада-сила-міць* – ось що дарується синам Божим через прийняття Ісуса Христа як Сина Божого і Сина Людського.

Найбільш повно у Новому Завіті про розглядувану нами *владу-силу-міць* віруючого християнина – дитини Божої – говориться у посланні ап. Павла до Ефесян. Ми приймаємо цю владу-силу-міць, коли народжуємося з висоти, коли стаємо новими істотами – духовними людьми в Христі Ісусі. Боголюдський синергетизм ґрунтується на тому, що, як свідчить ап. Павло: “Бог, багатий на милосердя, через Свою превелику любов, що нею Він нас полюбив, і нас, що мертві були через прогріхи, оживив разом з Христом, – спасенні ви благодаттю, – і разом з Ним воскресив, і разом з Ним посадив на небесних місцях у Христі Ісусі” (Еф., 2:4-6).

Справжні можливості нашої благодатної влади-сили-міці повинні заволодіти всією нашою ноосферою в її підсідомості-свідомості-надсвідомості. Тобто, духовні дари Божі цієї влади мають стати невід’ємною якістю нашого духа, нашої ноосфери. Застосування духовної влади-сили-міці уможливорюється непохитною вірою-совістю-волею.

5.4. Християнсько-етичні засади творчості людини

Здатність людини до творчості є прерогативою людини як образу і подоби Божої. Людина має постійно долати пригніченість і переходити до натхненної творчості. Тут мова йде про творче натхнення, про творче піднесення. Творчість людини є *обов’язком* її перед Богом. І можна сказати, що Бог чекає від людини творчо-вольового акту як відповіді її на творчий акт Бога.

Отже, людина як свободна особистість повинна бути творчо-вольовою і смисло-творчою.

Християнська етика творчості сягає, знову ж таки, боголюдського синергетизму. Справжня людська творчість – це розкриття нескінченного, політ у безмежність, це, по суті, надприродний вихід за всякі природні межі і обмеження. Від свідомості обмеженості і гріховності маємо переходити до свідомості творчого піднесення і натхнення, бо інакше людина опускається з надра пекельних світів. Пекельне і райське – це різні полюси людського буття – людського життя-пізнання і творчості. У досвіді творчості, творчо-вольового і смисло-творчого натхнення долається пригніченість, роздвоєння і поневолення людини злими стихіями світу цього.

Творчість охоплює численні сфери людського життя і пізнання. Але найпершим і найнеобхіднішим є не створення тих чи інших культурних продуктів, а потрясіння і підйом всієї людської істоти, спрямованої до іншого, вищого життя, до нового творчо-вольового і смисло-творчого життя людей. У духовно-творчому досвіді розкривається для людини та велика істина, що “Я” як духовний суб’єкт є первісним і вищим, ніж не-я – зовнішній об’єкт – воно. І разом з тим, творчість не є егоцентризмом, а навпаки: боголюдська творчість кожної окремої людини (людської особистості) є протилежністю егоцентризму. є забуванням про себе, спрямованість до того, що вище “”мене”. Творчість і творчий досвід – це звернення до переображення людини і світу, спрямованість до Нового Неба і Нової Землі, які має готувати людина у цьому світі гріхопадіння. Ці ідеї можна виразити поетичною мовою:

Хай квітують сади, зеленіють поля,
Хай воскреснуть, Господь, Твої діти!
І у сяйві Небеснім лине нова Земля,
На якій буде Правда радіти.

(В. Онищенко)

Дослідження творчості означає, зокрема, дослідження смислотворчості. Творчість пов'язана з роботою уяви-інтуїції-розуму. Саме через інтуїцію та уяву

необхідно викликати нові образи, уявляти інший світ – новий у порівнянні з цією світовою дійсністю. Зрозуміло, що у творчо-вольовому процесі поряд з уявою-інтуїцією-розумом працюють всі інші ноологічні здатності людини і, зокрема, віра-совість-воля і любов-радість-надія.

У творчо-вольовому і смислотворчому процесі задіяна могутня інтуїція людини. Це інтуїція, яка блискавично пронизує ноосферу людини, веде до нового знання і нового прозріння. Це інтуїція духовно-розумна, містична, надприродна, інтелектуально-чуттєва і надчуттєва водночас.

Творче життя особистості передбачає життєву різноплановість, тобто життя-пізнання у різних планах буття – природного і надприродного. Можна сказати, що творчий акт здійснюється поза часом. І лише результат творчості підпадає часовості та історичності.

5.5. Християнська етика в контексті морального богослов'я [17]

Морально-духовний аспект благовістя Євангелія сприймається і пізнається нами через етичну тріаду віри-совісті-волі. Цією тріадною активністю ми можемо реалізувати ту боголюдську радикальну трансформацію, до якої запрошує нас Господь Ісус Христос, проголошуючи Своє Царство Небесне через заповіді блаженства (Матей, 5:3-12). Моральне богослов'я і, відповідно християнська етика, вчить нас засадам та імперативам (нормам, правилам, повелінням), які сприяють рухові людей до Царства Божого.

У своїй нормативній сутності християнська етика ґрунтується на євангельському імперативі **досконалості** людини: “Тож будьте досконалі, як Отець ваш Небесний досконалий” (Матей, 5:48). Досягнення цієї досконалості передбачає надприродне (благодатне) переображення людської природи, за яким іде переображення дій і вчинків християнина. На цих фундаментальних принципах переображення, вдосконалення (освячення, обожнення) людської особистості ґрунтується вся проблематика християнської етики.

Начало нашої людської особистості вкорінено в Триєдиному Бозі – Отці і Сині і Святому Духові. Особистісний дух людини, людська духовна

особистість прагне до вічності, до Вічного Царства Небесного, до Вічної радісної безмежності в собі і поза собою.

Морально-духовні засади Царства Божого окресленні Ісусом Христом, за допомогою Якого ми можемо входити в нове боголюдське життя. Тобто людина запрошується до радикального переображення, до радикального переходу уже в земному житті. З часу Першого пришествя Христа на Землю почалося перетворення (трансформація) природного життя (буття) людини. Програма християнської моралі і християнської духовності зводиться до наслідування Боголюдини Ісуса Христа і до уподібнення Йому, зводиться, як було з'ясовано нами раніше, до боголюдського творчо-вольового синергетизму.

Нове життя, життя у Вічному Божественному Тепер в zasadничується благодатними енергіями Любові Божої і є участю людини і людства і Божому житті за посередництвом Ісуса Христа. Він володіє цим Життям в абсолютній повноті й передає його тим християнам, тим Своїм учням, які споріднюються з Ним вірою-совістю-волею та любов'ю-радістю-надією. Згадаймо про притчу про виноградину та її гілки. (Ів., 15:1-5).

Людина постійно прагне до суб'єктивного щастя-блаженства. Це наш людський морально-духовний імператив. Життєве спрямування до радості духовної, до радості Небесної, до радості у Христі Ісусі – Господі Нашім. Це велична настанова для людини – взяти участь у радикальному переході від людського до боголюдського, від земного до небесного, від душевного до духовного, від тимчасового до вічного. І хоча спасіння – це дар Божий, але воно не реалізується без нашої свободи, без нашого свобідного волевиявлення, без нашої згоди, без нашої віри-совісті-волі, без нашої свобідної співпраці з Христом Богом. Земний шлях християнина до Царства Небесного освітлюється Христом-Спасителем, до Якого він (християнин) прагне у повноті своєї любові-радісті-надії.

Християнська етика навчає нас як жити згідно з вимогами Царства Небесного, тому ці вимоги ми будемо розглядати впродовж усієї нашої праці. Зараз ми розглядаємо найбільш загальні положення та принципи християнської

моральної духовності. Джерелом Християнського є життя любов-милосердя, тобто любов, звернена до Бога і Його дітей – усіх людей. Це та любов, яка не чекає егоїстичного задоволення від того, кого любить, а навпаки, старається з'єднатися з улюбленою істотою.

Велика християнська новина полягає в проголошенні того, що Бог є Любов. Бог дає (дарує) нам Свою Любов як Божественну Благодать. Все це перевищує усяку людську спроможність любити й розуміти. Але успіх цієї Божої Благодаті полягає в обожненні людини, про що ми вже говорили. Тепер уже з Ісусом Христом, сама Божа Любов входить в людину, щоб піднести її (людину) понад неї саму й спрямувати до Божого покликання, тобто до перебування в Житті Самого Бога й у Його Царстві.

Діалектика втілення Божої Любові в щоденному існуванні людей допомагає зрозуміти християнську етичну відповідь на нещастя людини, яка не знаходить радощів і щастя протягом свого життя на Землі. Треба розуміти Царство Боже як життя любові і в любові, що розвивається двома етапами: земним, де воно починає будуватися, і Небесним, де воно осягає свою повноту. Різниця між цими двома етапами (стадіями) Блаженства Царства Небесного – стадією приготування й очікування та стадією сповнення й повноти – відповідає основній структурі людського існування. На вищому рівні людина – це істота в рості, яка сама себе спрямовує до стану повноти й повної самореалізації. Ця природна правда є повністю сприйнята покликанням увійти у Царство Небесне, покликанням, яке здійснюється у духовному і моральному, тобто морально-духовному, поступі. Але присутність гріхів у житті людей створює серйозні протиріччя між бажанням любити Бога й нашими численними насолодами, які життя пропонує в тих чи інших формах. Ситуація стає драматичною, коли люди, роздумуючи над тими насолодами, обманюють себе вкладаючи в них абсолютні цінності (нарівні зі своєю спрагою справжнього щастя). Вся християнська мораль концентрується навколо цієї боротьби між сповненням земного й обмеженого щастя та любовним очікуванням

остаточного сповнення. Більш детально всіма цими питаннями ми займемося в наступних розділах нашого посібника.

Розділ 6. Богопізнання і богослов'я як осереддя християнської етики

6.1. Необхідність богопізнання. Знання-сила й знання-спасіння

Найважливішим аспектом морально-духовної свідомості і віросвідомості *християнина* є ідея, заповідь, імператив *спасіння*. Ідея *спасіння* відображає головну реакцію і спрямованість свідомості на природне єство людини, яка ушкоджена *гріхом* і вимагає боголюдського зцілення. Християнська етика розкриває засади і принципи морально-духовної терапії і, зокрема, справжньої психотерапії. Спрямованість на спасіння передбачає морально-духовну активність людини у зміні свого буттєвого статусу і в цьому своєму значенні виступає як конкретна стратегія людського життя та пізнання.

Необхідність пізнання людиною (людьми, людством) навколишнього світу істотною мірою є самоочевидною, тому що з цим пізнанням пов'язане наше фізичне, біологічне і соціальне життя. Людина живе в умовах постійної взаємодії з навколишньою природою, біосферою, техносферою тощо. Необхідність же *богопізнання* на перший погляд не має такої самоочевидності. А тому багато людей нашого часу, проходячи свій життєвий шлях, не мають ніякого досвіду богопізнання і тим більше богоспілкування.

Існують принаймні дві найвищі цілі природного, земного, соціального становлення людини за допомогою освіти і знання. По-перше, становлення і повний розвиток особистості молодої людини, яка *“знає”*. Це – “освітнє знання”. По-друге, ціль практичного панування над світом і його перетворення для наших людських намірів і потреб. Це те саме знання, до якого чистий земний прагматизм зводить всю знаннєву проблематику – *“знання – сила”*, *“знання – панування”*. Але є іще і *“знання-спасіння”*, *“знання-благоговіння”*,

знання духовне і, зокрема, морально-духовне, сутність якого з'ясовується в християнській етиці.

Актуальність богопізнання для будь-якої людини виявляється лише тоді, коли вона ставить перед собою питання про смисл життя, спасіння, смерті і безсмертя, вічного особистого життя тощо. Богопізнання – це вже шлях до спасіння, до вічного особистісного життя. Про це говорить нам Господь Ісус Христос: “А вічне життя у тому, щоб вони спізнали Тебе, Єдиного, Істинного Бога і Тобою посланого – Ісуса Христа” (Ів., 17:3). Із цієї богоодкровенної істини випливає, що богопізнання не тільки потрібно, корисно, важливо, але й життєво необхідне. Його актуальність перевищує актуальність будь-якого іншого людського пізнання. І тут християнська етика перетинається із *сотеціологією* – вченням про спасіння людей.

Отже, осереддя християнської етики виступає богопізнання, яке стає необхідною умовою спасіння і здобування Царства Божого. В контексті християнської етики конкретизуються філософські і богословські принципи і положення про дух і духовність, про духовне і, зокрема, морально-духовне пізнання.

Християнська етика вчить, що засадою нашого богопізнання є богоподібність людини. У цьому контексті стає зрозумілим докір апостола Павла язичникам у тому, “що вони не вважали за потрібне мати Бога в пізнанні, а тому видав їх Бог на розум перевернений, – щоб чинили непристойне” (Рим., 1:28). “Мати Бога у пізнанні” – означає поставити Бога в центр всякого пізнання і всякої теорії пізнання. Із слів Апостола випливає, що язичники не вважали за потрібне мати Бога у пізнанні. По суті, не хотіли прагнути до справжнього богопізнання. Але ж, життя кожної людини, від самого початку, протікає згідно з Божим задумом. Наступне свідчення пророка Єремії стосується кожної людини: “Перш, ніж Я утворив тебе в утробі, Я знав тебе; і перш ніж ти вийшов з утроби, Я освятив тебе” (Єремія, 1:5). Інша справа призначення: “пророком для народів Я тебе призначив” (там само). Інші люди – мають інше призначення.

У контексті етико-християнського богопізнання надзвичайно важливими є ідеї ап. Івана про те, що Христос є Світлом і просвітлює *кожну* людину, що приходить у світ (Ів., 1:9). Це означає, що все наше духовне єство визначається Світлом Христовим. Цим Світлом освітлюється вся наша ноосфера, тобто робота нашого розуму, велінь віри, совісті, волі тощо. І по суті, все наше пізнання і все наше духовне життя утримується і спрямовується Світлом Христовим, яке осягає *людину* ще в утробі матері і творить її на образ і подобу Божу.

Прийняття Ісуса Христа як свого Господа і Спасителя оновлює всю ноосферу людини. Це оновлення розділяє пізнання на дві принципово відмінні форми: морально-духовне пізнання у Світлі Христовому і раціональне, філософське, психологічне, а також конкретно-наукове пізнання поза Христом. Ці форми визначають одночасно і два ступені в роботі людського розуму, розділяючи його на малий розум – розсудок людський, який працює за стихіями природної людини і Розум великий, розум, кий працює за благодатними силами людини духовної. У цьому контексті о. проф. В. В. Зеньківський писав так: “уже в апостольську епоху був виявлений яскравий приклад того, як від природного світла розуму, від пізнання поза Христом ми можемо підніматися до пізнання у Світлі Христовому...Індивідуальний розум сукупності людей має доповнюватися благодатною Божою допомогою з висоти”. Тут ми виявляємо ідею боголюдського синергетизму у пізнанні, яка стає головним принципом християнської етики.

Оновлення розуму, розширення свідомості і самосвідомості людини до боголюдської віросвідомості відкриває їй (людині) нові шляхи і можливості в осягненні реалій світів видимого і невидимого. З'являється віруючий розум, віруюче мислення. Пізнання спрямовує всі сили душі і духа на осягнення великих проблем і таїн нашого життя. Боголюдське оновлення розуму, радше всієї ноосфери людини, означає внутрішнє переображення душі і духа, відтворення внутрішньої душевно-духовної цілісності. При цьому людина звільнюється від обмеженості індивідуальної пізнавальної активності тими

засадами і принципами, які пов'язують нас із Церковним Розумом, з тою чи іншою великою християнською традицією. Оновлений розум відкриває духовний зір. При цьому пізнаючи, духовна людина пробує-споминає-розуміє-здогадується. Така людина визволяє себе від страху і карі нічого не розуміти.

Отже, ми описуємо структуру розуму людини відродженої у християнському смислі. Той, хто прагне до богопізнання і богоспілкування, той хто любить Бога і *радується* Христу-Господу ставить у центрі свого психологічного і ноологічного життя смисло-творчі стосунки з Пресвятою Трійцею. Богопізнання і богоспілкування потребує особливої гігієни уяви-інтуїції-розуму, віри-совісті-волі й любові-радості-надії. Тут мова йде про щоденну духовну гігієну, дисципліну і самодисципліну. Характерною рисою віруючого християнина є відчуття Бога, *боговідчуття*. Це відчуття лежить в основі глибинного містичного пізнання, яке істотно відрізняється від буденного чи, скажімо, конкретно наукового пізнання. Про дивне містичне (надприродне) пізнання свідчить нам численні житія християнських святих.

Вище згадана гігієна стосується справжнього богопізнання, богоспілкування і боголюдського вдосконалення людини. У духовній людині не зникає природна людина, а переображається за допомогою Духа Святого. Горде ж розуміння себе виключно духовною людиною є неправда перед Богом. Тому що людина в земному житті не лише духовна істота, але й душевна і тілесна. А тому вона повинна постійно працювати над своїм просвітленням і одухотворенням, рости і вдосконалюватися у Світлі Христовому тут, на Землі. Тому-то християнська етика вчить не лише духовному досвіду, але й сердечно-душевному. І великі християнські містики і святі завжди учили про душевно-духовне життя людини.

Поза Божественним Христовим Одкровенням людський розум стає жертвою однобокого розвитку душевно-духовних здатностей людини на шляхах філософського і конкретно-наукового пізнання. Рівновага розуму і віри дається нам у Світлі Христового Одкровення про сутність духа людського і Духа Божого. Християнська етика стверджує необхідність Христового Розуму в

ноосфері людини. Розходження *віри* і *розуму* стає закономірним і неминучим поза Христовим Одкровенням. У зв'язку з вищевикладеним розглянемо більш детально найважливіші аспекти богопізнання.

6.2. Раціональний аспект богопізнання

Раціональний аспект богопізнання визначається тріадною активністю уяви-інтуїції-розуму. Зрозуміло, що ця тріада задіяна у всіх родах і видах людського пізнання: буденного, конкретно-наукового, філософського, релігійного тощо. Для уможливлення і розвитку всякого пізнання потрібні певні пізнавальні категорія і категоріальні структури, які полегшують як постановку дослідницьких питань, так і те чи інше їх вирішення. Однією з таких категорій є поняття *буття*. Онтологія – наука про буття – давно стала частиною філософії як далекого минулого, так і сучасного. Згадаймо, що і Старий Завіт відкривається книгою Буття, де під буттям розуміється начало становлення світу і роду людського. Цінність категорії *буття* для релігії, філософії і науки визначається безмежним багатством змісту, універсальністю і всезагальним характером цього поняття. Його безпосередній смисл означає існування, тобто бути, мати місце в дійсності. Це надзвичайно широке поняття, яке охоплює думку і свідомість людини, тобто, те загальне, що притаманне явищам, процесам, матеріально-інформаційно-енергетичним структурам Божої Світобудови. Категорія буття охоплює явища як матеріальної, так і духовної реальності. Філософська категорія *буття* віддзеркалює цілісну єдність Божої Світобудови, земного і небесного, світів видимих і невидимих.

Здобувати знання і збагачувати свою богоподібність закликає нас Господь, про що свідчить нам Новий Завіт. Вся Біблія вчить шукати і пізнавати Бога всім *розумом* своїм. Але шукати Бога лише розумом виявляється недостатнім. Бо часто людині не вистачає пам'яті і належної мислительної активності. Тим не менше, раціональне богопізнання широко практикувалося в історії філософії і богослов'я, де можна знайти різні докази Буття Божого.

Виявляється, що легше окреслити не успіхи раціонального богопізнання, а його ілюзії, зокрема *інтелектуальну* ілюзію богопізнання. Існує тип людей (філософів, богословів), які люблять і пізнають Бога “всеєю головою”, вважаючи, що пізнання Бога – це насамперед справа інтелектуальна чи філософська. Такого Бога, звуженого до чистого об'єкта пізнання, окресленого бідними людськими пізнавальними схемами, раз і назавжди фіксованими, людина зводить до чистої *раціональності*. Цей раціоналістичний тип богопізнання не має змісту потойбічності й таїнства. Насправді ж, духовна людина усвідомлює своє життя повне явної і прихованої Божої присутності, в якій далеко перевищуються всі наші інтелектуальні здатності уяви-інтуїції-розуму. Але раціоналіст звужує все до своєї думки і своїх обмежених понять. Він вважає, що сумніватися, що чогось не розуміє – це ознака недосконалості, тому думає, що йому все ясно і зрозуміло.

Можна назвати знаменитих гностиків перших віків християнської ери, які з великою творчою фантазією, творчою уявою намагалися проникнути у вищі духовні світи. Але їх підміна *віри* раціональним знанням, підміна Благодаті Божої творчою уявою робила нездібними їх до вольового подвигу віри. Це призвело до блукання в пустинях власного розуму і власної уяви. Гностики (раціоналісти) не приймали і не приймають християнського церковного містицизму, християнських таїнств. Їх помилка є у тому, що вони не приймають вини і гріховності людини, що призводить до неприйняття відкупної Жертви Ісуса Христа в акті віри, радше в тріадній активності віри-совісті-волі. Жагуче бажання узнати, не повіривши, узнати і пізнати так, щоб ні від чого не прийшлося відректися і щоб ці знання ні до чого не зобов'язували. Отже, мова йде про підміну духовно-пізнавальної активності віри-совісті-волі чистим людським розсудком, людським розумом.

Раціоналістичний підхід є однією з форм заперечення могутньої духовно-пізнавальної здатності віри, заміна цієї здатності людини раціональним, формально-логічним знанням і пізнанням. Ця форма характерна для людей, позбавлених віри, а також творчої уяви, людей з нерозвинutoю волею та уявою.

Такі люди надзвичайно дорожать обмеженим знанням. Але наш Спаситель каже: “Блаженні ті, що не бачили й увірували” (Ів., 20, 29).

6.3. Морально-духовний аспект богопізнання

Цей аспект стосується тріадної активності віри-совісті-волі людини в її богопізнанні. І тут також спостерігається ті чи інші ілюзії, одна із яких називається моральною, в яку може потрапити людина в своєму духовному житті і духовному пізнанні. Виявляється, що моральна ілюзія виникає тоді, коли ми абсолютизуємо волю у своєму духовному житті-пізнанні. Ця абсолютизація призводить до того, що людина не вчиться дякувати Богові і не вміє дякувати. Тут людина віруюча більше вірить у свою святість і відчуває себе кращою від інших. Це доводить її часто до самовиправдання. Така людина починає думати, що Бог нагороджує чи карає відповідно до сурових критеріїв людської справедливості. У цій моральній ілюзії духовності немає злої волі, радше волюнтаризм людський, тобто перебільшення волі, яку ми якраз і розглядаємо як одну із рівноправних пізнавальних категорій.

Справжній морально-духовний аспект богопізнання виражається в тому, що в просторі душевній і духовній співпрацюють віра-совість-воля, а також любов-радість-надія. Тут ми маємо той випадок, коли свята Істина Божа відкривається дітям. Тут реалізується перша і шоста заповіді блаженства: “Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царства Небесне” та “Блаженні чисті серцем, бо вони побачать Бога” (Матей, 5:3, 8). Розум при цьому веде себе не розкрито, скоріше пасивно. Тобто тут відсутня глибока раціональна думка, глибоке раціональне мислення. Тут для богопізнання необов’язкова богословська освіта, яка дає можливість витончено і глибоко проникати в таїни богослов’я. Ця можливість – великий дар Божий. Виявляється, що навіть недостатньо грамотна людина, але з чистим серцем, глибокою вірою і любов’ю до свого Спасителя може стати більш духовно освіченою, ніж вчений богослов, який не

має племіння любові і намагається засвоїти Одкровення Боже лише інтелектуально.

Як було з'ясовано у п. 2.2.2, завдання християнської етики полягає у постійному вихованні віри-совісті-волі. Атому плекати совість – це те саме, що розвивати вроджену кожній людині релігійність, збагачуючи її богопізнання і богоспілкування. Творчий неспокій віри-совісті-волі постає як джерело духовної активності, спрямованої на богопізнання і богоспілкування. Цей творчий неспокій в zasadничує християнську етику з її трьома великими частинами: етику закону, етику відкуплення та етику боголюдської співтворчості.

Християнська етика наголошує на тому, що наше людське богопізнання реалізується в інтегральному, цілісному поєднанні всі ноосферних здатностей особистості і, зокрема, в тріадній активності любові-радісті-надії. Розглянемо це питання детальніше.

6.4. Духовно-естетичний аспект богопізнання [4]

У п. 2.2.3 ми розглянули любов-радість-надію як тріаду естетичного переживання та духовно-естетичного пізнання і розуміння людини. Тепер нам слід з'ясувати духовно-естетичні аспекти богопізнання.

Естетичне пізнання має певну категоріальну визначеність. Головною естетичною категорією виступає поняття *краси*. Відчуття, сприймання і пізнання *краси* супроводжується любов'ю і радістю. Маючи естетичну духовно-пізнавальну здатність любові і радості ми можемо користуватися нею для пізнання краси і досконалості Божої Світобудови. Більше того, тріадна активність любові-радісті-надії виражає істотну складову нашого богопізнання і, зокрема, богослов'я краси [4].

Із християнського віровчення ми знаємо, що *краса* є не тільки естетична категорія, але й онтологічна категорія, що виражає красу світу, красу природи,

Землі і Неба. Царство Боже про яке вчить нас Новий Завіт, можна мислити лише як Царство Краси і Радості. І всяка справжня краса в нашому світі гріхопадіння є лише спомином про Рай, про глибинний райський стан людини, де естетичне і радісне просто співпадають. Стає очевидним, що радість як одна із сутнісних сил нашої ноосфери не може не бути духовно-пізнавальною здатністю в людино-, природо- і бого-пізнанні.

Любовно-радісне сприйняття краси природи, краси людини, краси художньо-мистецького твору є пізнанням, є творчим подоланням хаосу, розпаду і всякої неправди про світ і Божу Світобудову. А тому споріднення краси та істини в цілісному переображенні людини і всього світу веде до просвітлення життя. При цьому нам стає зрозумілим, що пізнання – це не тільки і не стільки інтелектуальний акт нашої свідомості, а це радше емоційно-пристрасний, естетично-духовний процес. Це духовна боротьба у відстоюванні, захисті і пізнанні Божественної Істини-Блага-Краси.

Любов-радість-надія складає тріаду естетичності нашого духа і духовного пізнання. У повноті своїй мова має йти про християнську любов-радість-надію, про радість спасіння і життя вічного. І дійсно воскреслий Христос привітав жінок мироносець словами: *радуйтеся!* Радість пізнання духовного світу, радість богопізнання, радість – у творчо-вольовому спрямуванні людини до Царства Божого, про яке великий апостол християнської радості говорить нам: “Бо Царство Боже не їжа і не пиття, а праведність, мир і радість у Святому дусі” (Рим., 14:17). Любов-радість-надія – це наш безцінний духовно-пізнавальний дар. Християнська радість з приводу Воскресіння Христа була на початку така наявна, що тогочасних християн називали “*синами радості*”.

Радість можна визначити як “дитя” любові і надії. Старозавітна заповідь любові людини до Бога повторена Ісусом Христом так: “Люби Господа, Бога твого, всім твоїм серцем, усією твоєю душею і всією думкою твоєю” (Матвій 22:37). Можна запитати, чому Господь не каже нам: перша заповідь знати Бога, а потім любити? Великий Учитель Церкви, святий Іоанн Златоуст каже нам:

“Не сказав Христос: пізнай Бога твого, але возлюби Його. Бо кожний, хто любить Бога від усього свого серця не може не прийти до *пізнання* Сина Його. Саме божественна любов, що живе в душі людини, просвічує її”. Це означає, що скоріше пізнання Бога йде за любов'ю, ніж за пізнанням – любов. Це ще одне обґрунтування того, що любов-радість-надія в zasadничує наше богопізнання. Отже, не може там не бути *радісті*, де є *любов*, бо любов породжує радість, а Бог є Любов.

З'ясовуючи сутність духовно-естетичного богопізнання, ми наголошуємо на глибинній духовній природі християнської любові і радості. Це означає, що яскравою ознакою любові Божої є наша сердечна радість пізнання Господа нашого Ісуса Христа. І виявляється, що ця любов є діянням Духа Святого у нашій цілісній ноосфері – любов Христа-Бога є божественним даром людині.

Духовно-пізнавальні можливості любові-радісті-надії безмежні. У I посланні ап. Івана читаємо: “Страху нема в любові, а, навпаки, досконала любов проганяє геть страх, бо страх має в собі кару, хто боїться, той недосконалий у любові” (I Ів., 4:18).

Християнська етика вчить про можливості пізнання Бога і Духовної Краси, здобування небесної радості, відчуття Богоприсутності в природі і Всесвіті Духа Божого і духа людського.

На закінчення короткого опису духовно-естетичного богопізнання доречним буде привести вірш сучасного українського поета, в якому оспівується земна та небесна краса і радість:

Хвиля невпинна, стрімка
Під голубою ясою...
Господи, радість яка
Знов розмовляти з Тобою
Про невмирущість світів
І невмирущість людини.
Дивляться очі святі

Крізь вікові холоднини.
Трепетно мовлять вуста,
В небі така яснота –
Ангели поряд літають.

(Лупій Олесь. Білі хмари як у давнині) (Київ. – 1993. – № 9. – С. 11).

Отже, як вчить християнська етика у богопізнанні задіяні всі ноологічні сили і здатності людини в їх взаємодоповняльності і взаємозалежності.

6.5. Християнська етика в контексті Церковної традиції

Як було з'ясовано вище, богопізнання як комплекс наших уявлень і суджень про Самого Бога, що складаються на основі і в межах Божественного Одкровення. І хоча, як свідчить Слово Боже (Біблія), “того, що в Бозі ніхто не знає, крім Духа Божого” (I Кор., 3:11), однак, “ми ж прийняли не духа світу, а Духа, що від Бога, щоб знали, що нам даровано від Бога; про це ми й говоримо не мовою, якої нас навчила людська мудрість, а якої навчив Дух, – духовні речі духовними словами подаючи” (I Кор., 2:12). Цей дар пізнання духовного є водночас даром нашого спасіння, даром життя вічного.

У широкому контексті сучасне християнське богопізнання включає фундаментальні результати Церковної традиції, зокрема трактування Святого Письма, церковні канони і догмати, плоди літургійної діяльності та їх осмислення, морально-духовні норми, що випливають з Божественного Одкровення тощо [23].

Християнська Церковна Традиція пов'язана, насамперед, з релігійними ситуаціями, а саме: Бог і людина, Боже Одкровення людям, Перший прихід Христа на Землю, історія Спасіння та інше. Для нашого часу людина Християнської Церковної Традиції (ХЦТ) – це людина духовна, людина відроджена у християнському розумінні, людина, що змінена (переображена) Христовою Благодаттю. Відроджена людина – це та людина, в глибині духа якої, за словами ап. Павла, “відобразився Христос” (Гал., 4:19). Тому стає

зрозумілим, що для ХЦТ головним було і залишається відтворення не тексту (Букви), а людських особистостей, душ людських. Церковна традиція знову і знову відтворює, насамперед, Особистість Ісуса Христа і свідчить про духовне відродження (друге народження, народження з неба) Його учнів-апостолів і послідовників, зокрема, Отців і Учителів Церкви, святих і праведників. Тобто духовна церковна традиція свідчить нам про Зустріч з Тим, Котрий “учора і сьогодні, і навіки Той Самий” (Євр., 13:8). Церковна традиція свідчить про Ісуса Христа, Котрий говорить нам: “Ось, стою при дверях і стукаю; якщо хто почує голос Мій і відчинить двері, увійду до нього, і буду вечеряти з ним, і він зі Мною” (Одр., 3:20). А тому вічно свіже повітря духовної християнської традиції інтимно єднає людину з Богом. Про цю духовність і це духовне пізнання учить християнська етика. Якщо психологія учить нас про симбіоз “людина плюс природа” – симбіоз тілесно-душевного і природно-космічного, то християнська етика вчить нас про *синергію* людського і Божественного. Тобто вчить про те, що справжньою людиною має бути бого-людина, яка походить (народжується) від Бого-Людини Ісуса Христа за допомогою Духа Святого. А це означає, що християнська етика не учить чисто людському “само-вдосконаленню”, бо, як каже нам Господь, “Без Мене нічого не можете чинити” (Ів., 15:5).

Зрозуміло, що євангельська Новозавітня досконалість не може бути досягнута простим розвитком можливостей земної природи людини, взятої самій по собі, без Одкровення Божого, без благодатного діяння Святого Духа через прийняття Ісуса Христа як свого особистого Спасителя і Господа. А тому вектор християнської досконалості людини бере початок на площині земного життя і закінчується у Царстві Небесному.

Християнська етика наголошує на тому, що людина не могла б стати дитям Божим в акті другого народження, якби вона була позбавлена (немала) вродженого духовного генотипу, без якого не було б кому народжуватися з неба. Аналіз другого народження і переображення людини через відкупну Жертву Ісуса Христа дозволяє більш чітко з’ясувати категорію “дух”. Можна

сказати, що дух людини як особистісно-вольовий, віросвідомий і смислотворчий центр бого-образності і бого-подібності є надприродною сутністю. Як писав видатний християнський філософ С.Л.Франк, “Бог і людина-дух ніби зроблені з одного матеріалу, мають подібну сутність, але існують у двох різних формах – в формі первинного, актуального і безмежного буття в Бозі і в формі похідного, потенціального і органічно-часткового буття, ніби в мініатюрі, – в людині”. А тому справедливо відзначав О. П. Флоренський, що від духа – наша духовність, як від Сина – наша синовність Богові, і від Отця – наша творча особистість.

Духом своїм людина виділяється із природно-космічного середовища і є спорідненою з Богом і неспорідненою до не живої космічної природи Всесвіту. А тому наша духовна спорідність з Богом, наша богоподібність проявляється через духовне пізнання у відповідності з древнім принципом, за яким “подібне приймається і пізнається подібним”. А це означає, що Божественна енергія, а радше благодать Бога може бути прийняття тою людською душею, воля якої спрямовується до Волі Божої. У цьому розумінні віра-совість-воля є справжньою морально-духовною тріадою для виконання норм, принципів та ідеалів християнської етики.

Розділ 7. Етика боголюбського синергетизму

Християнська етика вчить про необхідність глибинного духовного розуміння людини самої себе. Людина як дух-душа-тіло своєю тілесністю, своєю земною природою є трансцендентна Богові та іманентна біологічній природі землі. З іншого боку, людина своєю духовністю, своєю духовною особистістю, своїм духом є іманентна Богові, Божому Духові. Перший аспект виражає принципову неприступність Бога для земної людської істоти, а другий – спорідненість духа людського і духа Божого. Ця боголюбська спорідненість у всій своїй вічній повноті явлена була у Сині Божому і Сині Людському Ісусі Христі. Це означає, зокрема, що Трансцендентний Бог, Який живе у неприступному Світлі, дає нам своє божественне одкровення.

Із цими двома аспектами людського життя-пізнання пов'язано священне і профанне. Священне виражає діяння Бога в людині. Після Перешого пришествя Ісуса Христа на землю це діяння Боже переростає у боголюбський синергетизм і обожнення людини. Наше людське богопізнання виражає водночас і нашу боголюбську історію – історію спасіння.

Це означає, що Божественне увійшло в людське. Чуду Одкровення відповідає наша морально-духовна сутність віри-совісті-волі. Чуду нашого обожнення, нашого звільнення від рабства гріхів і смерті відповідає сутність нашої любові-радості-надії. А тому, боголюбська спорідненість, боголюбський синергетизм є не просто фактом свідомості й самосвідомості чи абстрактного пізнання, а животворною енергією необхідності-дійсності-можливості. Тут із можливості і нашої душевно-духовної необхідності, тобто спраглості, постає наша морально-духовна дійсність – дійсність боголюбського співдіяння, співпраці – боголюбського християнського синергетизму.

Пробуджена, точніше відроджена Святим Духом, наша душа приймає Ісуса Христа як свого Господа і Спасителя, усвідомлює свою іманентність Богові. При цьому реалізується безпосереднє сопричастя людини до Бога. Душа, сприймаючи і усвідомлюючи своє походження від Бога-Творця – свого

Отця Небесного – осягає смисл та призначення земного життя-пізнання. Тепер людина усвідомлює в тріадній активності провини-розкаювання-благоговіння свою гріховність і своє покликання до святого вічного життя.

Боголюдський (християнський) синергетизм з'ясовує принципи співпраці і співтворчості людини з Богом. Християнська боголюдська співпраця чітко виражена в Євангеліє: “Я – виноградина, ви – гілки. Хто перебуває в Мені, а Я в ньому, – той плід приносить щедро. Без Мене ж ви нічого чинити не можете” [Іоан, 15:5].

Завдяки особливій духовній праці та за допомогою Святого Духа людська особистість може зорганізуватися та сфокусувати свої численні енергії й здійснити *синергетичне* єднання з Христом-Богом. І справді, людина покликана до обоження, до боголюдської співпраці й співтворчості. Як ми знаємо, принцип вільної співпраці, енергової узгодженості людини з Богом передають у Православ'ї особливим поняттям *синергії*.

Отже, християнський православний синергетизм виражає принципи прямого, безпосереднього богоспілкування людини. Принцип синергії встановлює, що при здобутті благодаті Христової здійснюється прямий зв'язок, безпосередня взаємодія Бога й людини. З усією рішучістю головні засади і принципи етичного християнського синергетизму були виражені святим Григорієм Паламою (1296-1359). Він наголошував на тому, що після Першого пришестя Христа на Землю нам стало можливим безпосереднє єднання з Богом. До явлення Христа-Бога – Сина Божого і Сина Людського – ми нічого подібного не знали. “Коли благодать з'явилася, не обов'язково всьому здійснюватися через посередників” – свідчить святий Григорій Палама. А тому, вся концепція людини в православному синергетизмі є безпосереднім утвердженням цінності і гідності людської особистості.

Засади й принципи етико-християнського синергетизму, безумовно, є радикально-містичними, а тому вони до краю важкі для філософського вираження. Синергетичне боголюдське спілкування є істотно динамічним і діалогічним. Осередням містичного процесу боголюдського спілкування є

молитва. Молитва у праославному синергетизмі є розмова духа людського з Духом Божим – Святим Духом. Містичний досвід вимагає нових почуттів – духовних, етичних почуттів, які отримуються людиною через прийняття благодаті Божої. “Чудесним чином, – каже нам святий Григорій Палама, – святі бачать надчуттєве і розумом те, що вище розуму, коли в їх людському єстві проявляється сила Духа Святого, діянням якого вони бачать те, що не під силу бачити”.

Розділ 8. Етика переображення людини в боголюдському синергетизмі

8.1. Від людини розумної до людини духовної

Як ми вже знаємо, однією з центральних ідей християнського віровчення є ідея переображення (обоження) людини. Явлення Ісуса Христа (Перший прихід Христа на Землю) та відкуплення людства можна зрозуміти і треба зрозуміти як продовження людино-творення, як Божу Домобудову в історії людства. Тут ми маємо космогонічний і антропогонічний процеси виявлення божественної любові у творінні – нову стадію антропогенезу. “Тому-то, коли хто у Христі – той створіння нове, – стародавнє минуло, ото осталося нове!”

Явлення нової духовної людини, тобто боголюдини, не може бути лише результатом натуральної еволюції людського єства (людської Адамової природи). Ця натуральна еволюція була лише (і залишається) підготовкою, виповненням часу. Явлення нової духовної морально-духовної людини іде з глибини Божественної Істини-Блага-Краси, йде з духовного світу, із Вічного Божественного Тепер. Благодатна енергія входить в нашу природну гріховну реальність, переображаючи наше єство, знімаючи перешкоди, що розділяють Земний і Небесний світи. Небесна історія входить в земну історію. Земна історія змінюється. У світі природно-соціальному з’являється чиста *сприйнятливість* до божественного Начала, просвітлена *жіночість*. Діва

Марія і стала таким явленням просвітленої, софійної жіночості, в якій людський рід прийняв у свої надра Сина Божого і Сина Людського.

У морально-духовному (етико-християнському) контексті це означає, що безмежна Божа любов зустрілася із взаємною любов'ю людини. Таїнство відкуплення в етичному плані є виявленням свободної любові – Божої і людської. Цю таємницю намагався осягнути М.Бердяєв, коли стверджував таке: Якщо Ісус Христос не лише Бог, але й людина, то у відкупленні діє не лише Божа природа, але й людська природа, правда, небесна, духовна людська природа. Черех Христа-Боголюдину розкривається нам те, що людина належить не лише земному, але й небесному роду, що духовна людина через Сина перебуває в глибині Божої реальності [2].

Отже, наше відкуплення, наше обожнення є двоєдиним морально-духовним боголюдським процесом. Без людської природи, без свободи людини таїнство другого народження не може здійснитися. Безперечно, що при цьому діяння Духа Святого стає необхідною умовою відродження людини. Суперечність між людською свободою і божественною необхідністю знімається, точніше гармонізується, за допомогою Божою.

Таким чином, явлення боголюдини-Христа є водночас позитивним одкровенням вищої стадії світо- і людино-творення. У зв'язку з цим Бердяєв надхненно зтверджував: Відкуплення не є поверненням до первісного райського стану. Відкуплення є перехід до вищого стану, до виявлення вищої духовної природи людини, тої природи, якої ще не було у світі творчої любові і творчої свободи. А тому й тепер продовжується процес боголюдської співтворчості, в якому діє Христовий імператив: “Без мене не можете нічого чинити”.

Боголюдський синергетизм зобов'язує людину до морально-духовної переорієнтації, тобто переорієнтації на Христа-Бога всього нашого життя-пізнання. Така переорієнтація передбачає етичну *мужність* – мужність бути. Бути християнами, бути учнями і співпрацівниками Ісуса Христа, бути синами Божими. І виявляється, мужність є інтегральною характеристикою духа людини, здатністю-силою, яка долає з Божою допомогою перешкоди, що стоять

на шляху до Істини-Блага-Краси. При цьому *мужність* має об'єднуватися з *мудрістю*.

Отже, боголюдський синергетизм реалізується за межами людських можливостей. Межа визначається напруженістю віри, волі і мужності в тріадній активності любові-радості-надії. В боголюдській синергії об'єднується сфера Духа Святого з ноосферою людини. Тут воля Божа співпрацює з волею людини.

8.2. Творчо-вольовий боголюдський синергетизм

Найважливішим аспектом співтворчості людини з Богом, тобто боголюдського синергетизму, є смисло-творче і творчо-вольове переображення людської особистості, спрямованої до самовдосконалення, до обоження. У православ'ї такою творчістю є багатовікова практика *аскетизму* із своїми численними психологічними, психотерапевтичними і ноологічними здобутками. У цій практиці були виявлені глибинні пласти підсвідомості, свідомості і надсвідомості людини. Використання результатів цієї практики має величезне значення у сучасній православній психотерапії. Безумовно, що ці результати можуть бути ефективно використані у питаннях християнського морально-духовного відродження та виховання. І справді, ціль аскета – не просто перемога над спокусами, не просто в самовдосконаленні. Це – лише сходина до вищої цілі, яка полягає у переображенні, обоженні всього людського єства – духа, душі і тіла.

Вся концепція людини в творчо-вольовому православному синергетизмі є безкомпромісним утвердженням цінності і гідності людської особистості. З цим узгоджується важливе положення православного аскетизму: принцип прямого богоспілкування, безпосередня взаємодія Бога і людини. При цьому людина, збагачуючись у здобутті благодаті, виступає як цілком незалежний, творчо-вольовий діяч – здійснитель (виконавець) обоження. Тут проявляється свобода буттєвого самовизначення людини, вибору власної природи і сутності в найширшому виявленні – від “ніщо” до Бога, від безмежного суму до безмежної радості і творчості синів Божих. Але у відповідності із цим, справжньої буттєвої і морально-духовної значущості й глибини набуває й

відповідальність людської особистості перед Богом і людьми. “Як Бог свобідний, так свобідний і ти; і якщо захочеш загинути, ніхто тобі не протидіятиме. Якщо захоче людина, стає сином Божим або сином погібелі” – вчив святий Макарій Великий, один із засновників православного подвижництва.

Ноологічні категорії “*благодать*” і “*синергія*” – містичні начала. А тому вони до краю важкі для філософсько-богословського та етико-християнського вираження. Ноологія суверенної людської особистості, якій відкрите пряме богоспілкування, в жодному разі не заперечує тої домівки, в якій зростає християнська особистість – Церкви Христової. Тому що індивідуальне обоження здійснюється *тут і тепер*, у нашій малій і великій Батьківщині з її тисячолітньою християнською традицією, церковно-християнським вченням і духовністю. І, воістину, православна містика завжди була в основі своєї церковною. У здобутті благодаті завжди невід’ємно присутній (безпосередньо чи опосередковано) соборний аспект. Це означає, що здійснюється містичне єднання тої чи іншої особистості не лише з Богом, але й з іншими людьми (братами і сестрами). Відбувається відкриття і реалізація людиною власної вселюдськості і боголюдськості.

У сучасному світі раціоналізму й бездуховності панує тривіальність і скука. Здається, що чисто інтелектуальні здатності людини досягли своєї межі, подолати яку можна лише відродженими здатностями духовно-християнського світобачення і світосприйняття. Перед небезпекою жахливої руйнації і смерті, аморалізму й деградації людей необхідно постійно нагадувати, що ми є істотами богоподібними, творчо-вольовими й смисло-творчими.

Християнська містика, точніше християнські таїнства, спрямовуються не на тілесно-душевну, а на душевно-духовну природу людини. Все християнство є містичним. Всяка справжня християнська містика є духовною. І лише в глибинах сового духа, своєї ноосфери, людина спілкується з духовним світом та з Богом, виходячи за межі природного і душевного єства. Містика, насамперед християнська, свідчить про глибину і висоту духовного життя-

пізнання. Християнська містика передбачає таємницю і посвячення. Християнська містика – це подолання тілесно-душевної обмеженості і численних гріхів.

У боголюдському синергетичному процесі нашого духовного зростання людина повинна прагнути до зміни своєї ноосфери, прагнути до богоподібності. У глибинному ноологічному смислі навіть християнське богослов'я та християнська етика, врешті-решт, завжди є лише засобом, певною сукупністю знань, які сприяють досягненням тої мети, за якою перевершується всяке знання і наше земне пізнання. Як ми вже знаємо, цією метою є споріднення людини з Богом в синергетичному гармонійному процесі вдосконалення і самовдосконалення людини духовної. І цілком справедливим і ноологічно науковим є той висновок, що вся тяжка боротьба за *догмати* християнського віровчення, яку протягом століть вела Церква, є невтомною турботою Христової Церкви забезпечити християнам можливість досягнення повноти *містичного єднання з Богом*.

Боголюдський синергетизм добре виражений апостолом Павлом у посланні до Римлян: “Бо всі, кого Дух Божий водить, є Божі сини. Тому що ви не прийняли Духа рабства, знову на страх, але прийняли Духа усиновлення, Яким кличемо: “Авва, Отче!”” [Рим. 8: 14-15].

8.2.1. Повчання про молитву

Дітям Божим мають відкриватися таємниці християнської молитви та медитації. Молитва стає атрибутом триадної активності Зустрічі-Одкровення-Спілкування людини з Богом. Справді, молитва – це безпосереднє звернення людини до Бога. Адресатом молитви є Бог, до Якого спрямований акт молитви. Про те, Бог не займається з'ясуванням знесеної до нього молитви. Він не потребує а ні інтерпретації, а ні, тим паче, причинно-наслідкового діяння і розуміння наших молитв, завдяки притаманному Йому Всевидінню і Всезнанню: “Бо Отець ваш Небесний знає, чого вам треба, перш ніж ви просите в Нього” [Матей, 6:8].

Молитва спрямовується для досягнення спілкування та єдності людини з Богом. Вона вказує на орієнтацію того, хто молиться, виражає цю орієнтацію в структурі ноосфери та відкриває можливість дії благодаті Божої. В молитві здійснюється Зустріч та Єднання того, хто молиться з Богом.

На філософському рівні аналізу можна виділити, принаймні, три сутнісні аспекти молитви: *семантику*, *синтатику* і *прагматику*. *Семантичний* (смісловий) обсяг молитви – це ноологічні інтенції (спрямування) і смисли, які виражаються в ній – насамперед, інтенції віри-совісті-волі та любові-радісті-надії.

Синтатика визначається структурою тексту молитви, який розташовується у певних контекстах літургії слова, певних духовних вправ. Синтатика включає також інтонацію вимовлення молитви, використання певної ритмічної структури тощо.

Прагматичний, тобто власне етико-християнський аспект молитви, виражається через її вплив на дух і душу того, хто молиться. Успішна реалізація всіх аспектів молитви полягає в досягненні богоспілкування, що вже має на увазі зміну стану підсвідомості-свідомості-надсвідомості особистості.

У досліджуваному етико-християнському контексті під молитвою розуміється як текст, так і вимовлення молитви, тобто моління. І саме в молінні реалізується етика молитви у цілісності її семантики, прагматики та інтонаційної (ритмічної) і контекстуальної синтатики.

Отже, в контексті досліджуваного етико-християнського боголюдського синергетизму можна виділити такі головні аспекти або ролі молитовного тайнодіяння людини:

- молитва як шлях єднання з Богом через Зустріч-Одкровення-Спілкування;
- молитва як єдиноможливий шлях духовної самоактуалізації, самореалізації особистості;
- молитва як подолання (з допомогою Божою) ноосферних меж підсвідомості-свідомості-надсвідомості;

- молитва як засіб досягнення морально-духовної повноти і цілісності уяви-інтуїції-розуму, віри-совісті-волі та любові-радості-надії.

Перелік етико-християнських аспектів молитви (моління) виключає всілякі варіанти молитв, спрямованих на *магічне* їх діяння, тобто засобу управління дійсністю або підпорядкування світу магічній владі людського суб'єкта. Мета молитви однаково протистоїть цілям як магічного заклинання, так і наукових методів впливу на природу чи соціально-природну реальність.

Справжня молитва – це етико-християнський морально-духовний шлях людини до Бога через самозміну у молитві. І хоча молитва спрямована від людини до Бога, але вона є рушієм змін підсвідомості-свідомості-надсвідомості та мислення. При цьому змінюються душевно-духовні інтенції, має місце зміна власного стану свідомості, реалізується трансценденція як вихід за межі семантичних (сміслових) опозицій, які визначають вихідну структуру сфери духа людини. Молитва і християнська медитація виражають бажання, прагнення, зусилля волі-мужності того, хто молиться. Ці мужні зусилля віри і волі спрямовані, врешті решт, до єднання з Богом. Дух людини при цьому просвітлюється світлом Христовим.

Розділ 9

Морально-духовні принципи старого завіту

9.1. Десять Заповідей Закону Божого

Закон Божий можна визначити як найвищу морально-духовну правову норму для всіх народів і націй Землі. Це той Закон, який утримує весь людський світ від занепаду і деградації. І виявляється, що найважливішим критерієм оцінки будь-якого цивільного законодавства виступають Десять Заповідей Божих – Декалог (“декалог” в перекладі з грецької означає “десятислів'я”). Заповіді Божі не є психологічними настановами для людей. Всі

Заповіді є ноологічними, морально-духовними повеліннями (приписами) і виражають вони Волю Божу. В короткій формі Заповіді Божі виражають відношення людини до Бога і до своїх ближніх. Заповіді Божі не достатньо лише почути. Їх треба сприйняти всією своєю душевно-духовною сутністю, тобто всією душею своєю і всім серцем своїм. А тому для їх засвоєння необхідні певні духовні зусилля. Перші чотири заповіді Декалогу виражають навернення людини До Бога – Творця. Друга частина Декалогу (шість заповідей) виражають морально-духовні норми міжлюдських стосунків і взаємин.

Перша заповідь: *“Я – Господь, Бог твій; нехай не буде у тебе інших богів, крім Мене”*. У цій заповіді Бог говорить до людини: “Я – Господь”. “Господь” – це вища форма володарювання. Це влада Єдиного Бога – Творця неба і землі, всього видимого і невидимого. І якщо людина не приймає цієї заповіді, то воно не просто порушує цю богоодкровенну заповідь; вона порушує, спотворює свою духовну сутність, свою ноосферу, свій образ Божий. Без відчуття свого зв’язку з Богом людина живе важко і вона не може досягнути повноти свого земного життя і пізнання. У кінці першої заповіді йдеться про те, щоб у нас, людей, не було інших богів, окрім Єдиного Бога-Творця. Виявляється, що у світі земному завжди було багато претендентів на роль отих самих інших богів.

Отже, першою заповіддю Господь Бог указує людині на Самого Себе і спонукає нас шанувати Його – Єдиного істинного Бога. Окрім Нього, ми не повинні нікому віддавати Божої пошани. Ім’я “Господь”, як я уже відзначав, виражає “владарювання”. Ім’я “Бог” походить від слова “багатий у милості”, “благий”. Як Всемогутній – Бог повеліває, а як Милосердний – Він відкриває людям Самого Себе і Свою Святу Волю. Для того, щоб шанувати Господа Бога, ми повинні пізнавати Його, тобто вчитися богопізнанню.

Богопізнання є найважливішим з усіх сфер пізнання. Прилучитися до богопізнання, до Одкровення Божого є для нас найважливішим обов’язком. Усі наукові, філософські людські знання, якщо вони не осяяні світлом

богопізнання, втрачають своє духовне значення, свій смисл і свою мету. І замість добра такі знання приносять у життя юдей багато зла і неправди.

Для богопізнання, тобто для того, щоб навчитися пізнавати правду про істинного Бога, ми повинні:

1) Читати і вивчати Свято Писання (Слово Боже, Біблію). Біблія сповіщає нам істинне і найдосконаліше пізнання про Бога та Його численні Одкровення людям;

2) Читати творіння святих отців і учителів Церкви. При цьому ми зможемо навчитися правильному розумінню Св. Писання, без перекручення і спотворення;

3) Якомога частіше відвідувати служби церковні в залежності від своєї конфесійної приналежності;

4) Вивчати творіння Божі – природу, а також історію роду людського, де виявлені дивовижні діяння Промислу Божого.

Перша заповідь покладає на нас і певні обов'язки богошанування. Ми повинні: вірувати у Бога, тобто мати щире і тверде переконання в Його Бутті, в Його Існуванні; ходити перед Богом, тобто завжди пам'ятати про Бога і все, і скрізь робити богоугодне і праведне; надіятися на Бога. Любити Бога і коритися волі Божій. Вища форма любові до Бога – це радість і благоговіння як боязнь віддалитися від Бога через наші гріхи. Ми повинні також поклонятися Богові, прославляти Його і дякувати Господу Богу як Творцю, Промислителю і Спасителю нашому, пам'ятаючи про всі Його дари і милість до нас.

Д р у г а з а п о в і д ь: “Не роби собі кумира і нікого зображення того, що на небі вгорі, і що на землі внизу, і що у воді нижче землі; не поклоняйся їм і не служи їм”. Це широковідома заповідь, в якій Господь Бог забороняє ідолопоклонство, тобто забороняє робити собі для шанування кумирів та ідолів, або ж шанувати подобу чи зображення того, що ми бачимо на небі (Сонця, Місяця, зірок), і того, що знаходиться на Землі (рослини, тварини, люди), або знаходиться у водах – річках, морях та океанах. Господь забороняє

поклонятися і служити цим кумирам, замість істинного Бога. Таке поклоніння ідолам і кумирам було характерно для язичників.

Із заборону поклонятися кумирам та ідолам, аж ніяк не можна плутати православного поклоніння святим іконам, за що часто православним дорікають протестанти. Шануючи святі ікони, православні не вважають їх богами або кумирами. Вони для православних є лише зображенням, образом Бога, ангелів або святих. Слово “ікона” якраз і перекладається з грецького як “образ”. Поклоняючись іконам і молячись перед іконами, ми молимося не матеріальній іконі, тобто фарбі, дереву тощо, а тому, хто на ній зображений. Святі ікони дані людям для побожного спомину про справи Божі і святих Його, для побожного, благочестивого піднесення думок наших до Бога, до Ісуса Христа та Його святих.

Однако, в наш час ідолопоклонство надзвичайно розповсюджено. Сучасні люди впадають в ідолопоклонство в різних формах і, зокрема тоді, коли ставлять на п'єдестал твори мистецтва, техніки, науки. Є й більш тонкі види ідолопоклонства, наприклад служіння гріховним пристрастям, а саме: користолюбство, чревоугодництво, гордість, марнославність та інше.

Т р е т ь я з а п о в і д ь: *“Не вимовляй імені Господа, Бога твого, марно, тому що Господь не залишить без покарання того, хто промовляє ім'я Його марно”*. Третьою заповіддю забороняється промовляти ім'я Боже даремно, без відповідного благоговіння. Вживається ім'я Боже даремно тоді, коли вимовляється в пустопорожніх розмовах, жартах та іграх. Забороняючи взагалі легковажне і непобожне ставлення до Імені Божого, ця заповідь забороняє гріхи, які походять від такого легковажного і непобожного ставлення до Бога. Такими гріхами є: божіння (божба), тобто легковажне вживання клятви у звичайних розмовах; богохульство – зухвалі або ж злі слова проти Бога; блюзнірство, коли про священні предмети говорять жартома або ж насміхаючись. Ім'я Боже слід вимовляти з благоговінням і побожністю, в молитві, у вченні до Боа, в законній клятві або ж присязі.

Четверта заповідь: *“Пам’ятай день суботній, щоб святити його: шість днів працею і виконуй у ці дні всю роботу свою, а день сьомий – субота для Господа Бога твого”*. Четвертою заповіддю Господь Бог повеліває нам шість днів працювати і робити свої діла, хто до яких покликаний. А сьомий день – субота для Господа Бога твого, тобто має присвячуватися служінню Богові, на святі й угодні Йому діла. Святими й угодними Богові ділами є: турбота про спасіння своєї душі, молитва у храмі Божому і вдома, вивчення Закону Божого, присвячення розуму і серця корисним пізнанням, читання Святого Письма та інших корисних для душі книг, благочестиві розмови, допомога бідним, відвідування хворих і ув’язнених тощо.

Отже, хоча б один день на тиждень людина має відірватися від усіх своїх буденних справ і віддатися радості спілкуванню тільки з Богом.

Із п’ятої заповіді починається друга частина Декалогу, тобто заповіді, які переважно стосуються нашої поведінки з ближніми нашими.

П’ята заповідь: *“Шануй батька твого і матір твою, щоб тобі було добре і щоб продовжилися дні твої на землі”*. П’ятою заповіддю Господь Бог наказує нам шанувати батьків своїх і за це обіцяє довге життя у добробуті. Шанувати батьків означає: любити їх, шанобливо ставитися до них, не ображати їх ні словами, ні вчинками, слухатися їх, допомагати їм у праці, турбуватися про них, коли вони в біді, а особливо в час хвороби та їхньої старості, а також молитися за них Богові, як за їхнього земного життя, так і після смерті. Гріх непошани до батьків – великий гріх. Нагадую, що у Старому Завіті той, хто лихословив батька або матір свою, карався смертю.

Поряд з батьками ми повинні шанувати і тих, хто так або інакше замінює нам батьків. До таких осіб належать: пастирі й отці духовні, які турбуються про наше спасіння, навчають нас віри і моляться за нас. Сюди відносяться також наші вихователі, вчителі і благодійники, які дбають про те, щоб навчити нас і дати нам все добре і корисне. Тому грішать ті, які не поважають старших, особливо старих людей; хто з недовір’ям ставиться до їхньої досвідченості тощо. Цією заповіддю встановлюється духовний зв’язок

між поколіннями. А цей зв'язок, як легко зрозуміти, не встановлюється автоматично – тут необхідні духовні зусилля і самообмеження.

Шоста заповідь: “Не вбивай!”, тобто, **“Не вбий!”**. Не вбивай людину. Вбивство є замахом на образ Божий в людині. Людина – не є господарем життя іншої людини. Ось що відображає ця коротка, могутня, божественна заповідь. Ця заповідь свідчить нам не просто про жалість до людини, а дещо набагато більше – людина не має права підняти руку на іншу людину. Убивство є не лише позбавлення біологічного життя іншої людської істоти. Вбивство є актом духовним. Ця заповідь автоматично забороняє самогубство у будь-який спосіб.

Життя – найбільший, незабгненний дар Божий, тому позбавляти життя себе або ж відбирати його в когось іншого – найжахливіший, найтяжчий і найбільший гріх. У свою чергу, самогубство – найстрашніший з усіх гріхів, вчинених проти шостої заповіді, бо у самогубстві, крім гріха убивства, є ще тяжкий гріх – відчай, ремствування на Бога і зухвалий бунт проти Провидіння Божого.

Сьома заповідь: “Не чини перелюбу!” Або ж: **“Не перелюбствуй!”**. Сьомаю заповіддю Господь Бог наш забороняє перелюб, тобто порушення подружньої вірності і будь-яку незаконну і нечисту любов. Чоловікові і дружині Бог забороняє порушувати шлюбну вірність і любов. Неодруженим слід дотримуватися чистоти думок і бажань – бути цнотливими у ділах і в словах, у помислах і бажаннях.

Восьма заповідь: “Не кради!”. Цією заповіддю забороняється крадіжка, тобто привласнення у будь-який спосіб того, що належить іншим. Види крадіжок у наш час є найрізноманітнішими: власне крадіжка, тобто викрадення чужих речей, грошей тощо; грабунок, тобто насильне відбирання чужих речей; хабарництво, тобто, коли посадові особи беруть незаконно дари з людей, чиє прохання за своєю посадою зобов'язані виконувати безплатно; дармоїдство, тобто коли людина отримує платню за роботу, але, по суті, нічого не виконує; здирництво, тобто коли беруть за щось великі гроші, користуючись

чужою бідною; обман, тобто привласнення чужих речей хитрощами. Забороняючи всі види відбирання власності у ближнього, восьма заповідь велить нам бути безкорисливими (не жадібними), чесними, працелюбними, милосердними і правдивими. Щоб не грішити проти цієї заповіді, потрібно любити іншого, як самого себе і не робити іншим того, чого сам собі не бажаєш.

Дев'ята заповідь: “Не свідчи неправдиво проти ближнього твого”. Дев'ятою заповіддю Господь Бог забороняє говорити неправду про іншу людину і забороняє взагалі всяку неправду, як, наприклад: свідчити неправду в суді; робити неправдивий донос; обмовляти, зводити наклепи, лихословити, розпускати плітки. Наклепництво є справою просто диявольською, бо назв “диявол” якраз і означає наклепник.

Щодо християнина, то для нього неприпустимою має бути будь-яка неправда, коли навіть немає наміру вчинити зло ближньому. Адже всяка неправда не гідна звання християнина і суперечить любові та повазі до ближнього. Апостол Павло закликає: “Відкинувши неправду, говоріть правду кожний ближньому своєму, бо ми члени один одному” (Еф. 4, 25). Для християнина взагалі важливо приборкувати свій язик, тобто завжди говорити правду і стримувати себе від лукавих слів і марнослів'я. Слово є дивним даром Божим і цим даром не слід зловживати. Ісус Христос застерігає нас: “Кажу ж вам, що за всяке пусте слово. Яке скажуть люди, вони дадть відповідь у день судний: бо за словами своїми будеш виправданий і за словами своїми будеш осуджений” (Мф., 12, 36-37).

Десята заповідь: “Не бажай дому ближнього твого; не бажай дружини ближнього твого, ні поля його, ні раба його, ні рабині його, ні вола його, ні осла його, ні всякої худоби його, нічого, що у ближнього твого”. Гріхи проти цієї заповіді називаються *завдрощами*. Той, хто заздрить, хто в думках своїх жадає чужого, той від поганих думок і жадань легко може перейти й до поганих справ. Заздрість оскверняє душу людини, призводить до суму,

роблячи таку людину нечистою перед Богом. Як відомо із Старого Завіту, через заздрість диявола гріх увійшов у світ.

Одне із головних завдань істинного християнина – очищати свою душу від усякої внутрішньої нечистоти і неправди, згідно з настановою Апостола: “очистьмо себе від усякої скверни плоті і Духа, творячи святиню в страхові Божому” (2 Кор., 7, 1). Щоб уникнути гріха проти десятої заповіді, необхідно берегти чистоту серця від усяких поганих жадань і думок (помислів). Треба вчитися бути задоволеними тим, що маємо в даний час й дякувати Богові за це. А чужого ніколи не жадати і не сумувати від благополуччя ближнього, що їм потрібно, те що полегшує їм життя, сприяє здоров'ю душі і тіла

9.2. Закон Божий як покликання до морально-духовної свободи

Морально-духовний Божий закон – це ті заповіді християнського життя, які є відповіддю людини на Боже покликання до благодатної участі у боголюдському житті-пізнанні. І уже в Старому Завіті було визначено, що виконання заповідей Божих є необхідною умовою (засадою) міжособистісних стосунків між Богом-Творцем і людиною. Ця старозавітна норма залишається чинною і для християнського життя в лоні Христового покликання-відповіді. Вільне, свободне прийняття і використання заповідей Божих є тим самим позбавлено всякого механіцизму, детермінізму і примусу. Цим морально-духовний закон відрізняється від усяких інших суспільних законів. Невиконання заповідей Божих призводить до численних гріхів. Розглянемо дещо детальніше універсальну етичну категорію під назвою “гріх”.

У Святому Письмі гріх визначається як зазіхання людини на повну автономію від Бога-Творця, на самочинне вирішення питання про добро і зло. У Біблії є численні описи людських гріхів. І природа гріхів у всіх відтінках визначається у біблійній історії. Історія людського спасіння – це історія невинних бажань діянь Божих у відверненні людей від гріхів. Гріх – це

вчинок, який проявляється у вигляді свобідного і добровільного порушення Божих заповідей. Це, по суті, хвороба людини, її неміч, що є наслідком її недостатньої участі в боголюдському житті-пізнанні.

Отже, гріх – це відвернення особи від свого Бога-Отця. Наслідки такого непослуху і відвернення стосуються, в першу чергу, самої людини, а через неї – людської спільноти і всього людського світу.

Первісний гріх. У Біблії є свідчення про гріхопадіння, котрим започаткована історія людства. Первісне гріхопадіння наших прародителів – це найбільша антропологічна катастрофа, яку знає людство. Гріх Адама і Єви проявляється як непослух, як вчинок-дія, котрою люди свідомо і навмисне протиставили себе Богові, порушуючи одне з Його велінь. Зовнішній бунтарський вчинок є наслідком внутрішнього душевно-духовного акту. Адам і Єва не послухалися Бога тому, що піддалися нашіптуванню Змія, захотіли бути “як Бог, що знає добро і зло” (Бут., 3,5). Це добровільна відмова від Того, хто їх створив. Це було порушенням стосунків, які єднали людей з Богом-Творцем. Це були стосунки дружби і співтворчості – вільної, добровільної, свобідної, боголюдської. Єва і Адам засумнівалися у безмежній Щедрості й Доброті Бога. Результатом гріхопадіння стало спотворене перше уявлення людей про Бога. Було спотворено уявлення про Божественну Істину-Благо-Красу. Поняття про безмежно безкорисного, досконалого Бога, Котрий немає недоліків ні в чому і Котрий може лише дарувати свої Істину-Благо-Красу, люди підмінили уявлення про якусь безмежну користолюбиву істоту.

Результатом гріхопадіння є те, що **“світ увесь у злі лежить”**. Зло стало всесвітнім фактом, бо всяке життя в природі починається з боротьби і злоби, триває у стражданні і рабстві, закінчується смертю. Покотилося вогненне колесо буття. Всесвітнє відпадиння від Бога стало всесвітнім злом, єдиним у своїй сутності і триєдиним у своїх формах – це дерево життя у природному світі нашої планети. Дерево життя і смерті, дерево, яке безперервно гине: корінь його **гріх**, зростання його – **хвороба**, плід його – **смерть**.

Є гріхи добровільні і недобровільні. Гріх праотця Адама – це добровільний гріх, він був наслідком його свобідного вибору. Недобровільними гріхами є наші успадковані від Адама і Єви і від своїх предків, зокрема батьків, гріхи. Люди виховуються у гріховній спільноті і мимоволі перебирають морально-духовні вади “загальноприйнятого” гріховного стану.

Гріх затьмарює в людині образ Божий. Деякі богослови твердять про “втрату” образу Божого в людині через гріх. Але ж, образ Божий в людині залишається навечно. В результаті гріхів великих і малих він лише затьмарюється. Коли зло і злі вчинки віддаляються, якості образу Божого відновлюються ніби самі по собі. Сутність гріха давно з’ясована в християнській етиці. Гріх є затьмаренням душі і духа людини, гріх є рабством людини, слабкістю і непостійністю. Внаслідок переступу праотця Адама безлад і брак гармонії проявляються у всьому світі, зокрема, у природній душевно-тілесній структурі людини, а також в структурі нашої ноосфери.

На морально-духовному рівні наслідками гріхів є схильність людини до розчарування, досади, пригнічення. Окрім гріхів проти десяти заповідей Божих християнин має боротися проти різних гріховних пристрастей, зокрема, таких як: обжерливість, розпуста, сріблολюбство, марнославство, гордість, сум, гнів, нудьга та ін.

9.2.1. Каяття і примирення людини з Богом через відкупну Жертву Ісуса Христа.

Велика новина новозавітної євангельської благовісті полягає в тому, що духовне затьмарення і духовна смерть людини не є остаточним. Через прийняття Ісуса Христа як свого Господа і Спасителя можна отримати прощення від Бога й повернутися до справжнього духовного життя. Гріх – це розрив зв’язку і спілкування людини з Богом, зокрема, відмова любити Бога і приймати Його Любов-Милосердя. Євангельська проповідь подає Любов Бога до людини і любов людини до Бога як найвищі і найістотніші морально-духовні принципи. Перш за все це проповідь про Любов Бога до людей. “Бо так полюбив Бог світ, що віддав Сина Свого Єдинородного, щоб усякий, хто вірує в

Нього, не загинув, а мав життя вічне” (Іоан, 3, 16). Своєю чергою, Бог запрошує людей любити Його, роблячи людей учасниками Своєї любові. Це запрошення відкривається людям уже в Старому Завіті: “Люби Господа, Бога твого, усім серцем твоїм, і всією душею твоєю і всіма силами твоїми” (Втор., 6, 5). Отже, вже Старий Завіт вказує, що Бог не тільки встановлює заповіді любові, але й чинить так, щоб серце людини було здатне до цієї любові. І тут же, в Старому Завіті звучить заповідь любові до ближнього: “Люби ближнього твого як самого себе” (Левит, 19, 18). У Новому Завіті Ісус Христос з’єднує в одне – заповідь любові до Бога й до ближнього свого. При цьому одна й друга любові набувають універсального характеру. І в Особі Боголюдини Ісуса Христа об’явлення любові до Бога й до свого ближнього досягає своєї повноти і завершеності. З одного боку, Христос – це об’явлення (одкровення) любові Бога-Отця до людей, а з другого ж, Ісус як Син Божий і Син Людський, як Боголюдина стає взірцем наслідування для кожної людини. Ісус Христос відкриває для всіх людей перспективу виконання зобов’язання любити Бог й ближнього свого. Така подвійна заповідь любові є воістину новою, Новозавітною заповіддю. Людина як образ Божий наділена здатністю до такої любові. Ця любов розповсюджується навіть на своїх ворогів.

Розділ 10. Етика відкуплення.

Євангельська морально-духовна доктрина

10.1. Очищення від гріхів

Численні гріхи оскверняють людину у самій її сутності. Гріхи затьмарюють образ Божий в людині. Нечистим стає морально-духовне ество людини, джерело думок, слів, намірів. У результаті такого опоганення особисте спілкування людини з Богом порушується, по суті стає неможливим. Очищення від морально-духовної нечистоти й неправди, викликаних гріхами, стає можливим за умови примирення людини з Богом – своїм Творцем після того, як Ісус Христос здійснив Свій спокутуючий людські гріхи подвиг на Голгофському хресті. Після цього Бог-Творець очищає ноосферу людини (її серце й розум) через віру в Ісуса Христа як Господа і Спасителя. В Новому Завіті знаходимо важливі принципи євангельської морально-духовної доктрини. Наведемо характерні положення: “Тому що всі согрешили і позбавлені Божої слави, але отримують виправдання задарма, Його благодаттю, через спокутування в Ісусі Христі” (Рим. 3:23-24). Ісус Христос “Він наші гріхи Сам возніс тілом Своїм на дерево, щоб ми, звільнившись від гріхів, жили для правди: ранами Його ви зцілилися” (I Петр. 2:24). “...Христос, щоб привести нас до Бога, один раз постраждав за гріхи наші, Праведник за за несправедних, буди у мертвоу тілі, але ожив Духом” (I Петр. 3:18).

Євангельська морально-духовна доктрина спрямована до вдосконалення людини. Віруючим пропонується блаженство і спасіння Богом-Творцем за умови віри і слідування спасительному вченню Господа нашого Ісуса Христа. Розглянемо детальніше дев'ять євангельських заповідей блаженства.

10.2. Євангельські заповіді блаженства

Заповіді блаженства, які дав нам Спаситель Ісус Христос, не порушують розглянутих в попередньому параграфі заповідей Закону. Навпаки, ці заповіді доповнюються. Десять заповідей Старого Завіту обмежуються тим, що

забороняють розбити те, що є гріховним. В той час як євангельські заповіді блаженства вчать нас того, як ми можемо досягти християнської досконалості, святості і блаженства. Декалог був даний людям у стародавні часи, щоб диких і грубих людей утримувати від злих вчинків. Заповіді блаженства дані християнам, щоб показувати їм, які душевно-духовні настрої повинні вони культивувати і мати, щоб все більше і більше наближатися до Бога, набувати святості, а разом з тим і блаженства, тобто вищого ступеня щастя. Святість, яка досягається від близькості до Бога є найвище щастя (блаженство), якого тільки може бажати людина. Старозавітний Закон є законом суворої правди грішного життя людей, а Новозавітний закон Христів є законом Божественної Любові, радості й надії, закон благодаті, закон боголюдської співпраці і творчості.

Перша заповідь блаженства. *“Блаженні убогі духом, бо їхнє є Царство Небесне”*. Тут мова йде про *убогість духовну* – морально-духовне переконання в тому, що життя наше і всі наші блага духа-душі-тіла (як-то життя, здоров’я, душевно-духовні здатності, знання і всілякі життєві блага) – все це дар Божий. Убогість духовна виражає *смирення* людини, яке взасадничує *смиреномудрість* – основну християнську чесноту. Ця чеснота протилежна *гордині*, а від гордині сталося все зло у світі. З Біблії відомо, що перший ангел став дияволом, перші люди згрішили, а нащадки їх сваряться і ворогують між собою через *гординю*. “Початок гріха – гординя людська”. В той час як без смирення, без смиреномудрості неможливе звернення до Бога за допомогою, неможлива будь-яка інша християнська чеснота.

Морально-духовне смирення уможлиблює нам пізнання самих себе, правильно оцінювати свої достоїнства і недоліки. Смирення благодійно впливає на виконання наших обов’язків щодо ближніх, збуджує і зміцнює у нас віру в Бога, сприяє зростанню любові й надії до Господа Ісуса Христа, залучає до нас милосердя Боже, а також і прихильність до нас людей. “Жертва Богові – це дух упокорений, серцем скорботним і смиренным Ти не погордуєш” (Пс. 50:19). У свою чергу, “навчіться від мене, бо Я лагідний і смиренний серцем, і знайдете спокій душам вашим” (Мф. 11, 29).

Слід зазначити, що убогість тілесна, або бідність житейська, хоча й може багато сприяти набуттю духовної убогості. Але не завжди “убогі тілесно й матеріально” можуть бути “убогими й духовно”. Своєю чергою, і багаті можуть бути “убогими духом”, якщо розуміють, що видиме, матеріальне багатство є скороминуще і що воно не може замінити багатства духовного. Тут доречно навести слова Спасителя: “Яка бо користь людині, якщо вона здобуде весь світ, а душу свою занепасть? Або що дасть людина в замін за душу свою” (Мф. 16, 26).

В нагороду убогим духом, тобто смиренным господь Ісус Христос обіцяє Царство Небесне, тобто вічне блаженне життя. І що важливо, цю участь у Царстві Божому убогі духом починають відчувати вже тут, на Землі, в своєму земному житті, а остаточно і у всій повноті вони отримують її у майбутньому житті.

Друга заповідь блаженства. “Блаженні ті, що плачуть, бо вони втішаться”. У нашому щоденному житті часто є від чого плакати. Але плач, про який говориться у другій заповіді блаженства є, насамперед, істинна скорбота серця людини і сльози покаяння за вчинені нею гріхи, за наші провини перед Милосердним Богом-Отцем. І як каже апостол Павло “Бо печаль заради Бога породжує незмінне покаяння на спасіння, а печаль мирська викликає смерть” (2 Кор.: 7, 10). Також до блаженства можуть вести скорбота і сльози, викликані співчуттям і стражданням до нещастя ближнього нашого, якщо ці сльози щирі і супроводжуються ділами християнського милосердя й любові.

З іншого боку, є печаль без надії на Бога, яка не виникає від усвідомлення своєї гріховності перед Богом-Отцем. Така печаль і сльози є наслідком нездійсненності честолюбивих, владолюбивих і корисливих прагнень. Така печаль через зневір'я і відчай веде до смерті духовної, а іноді й до тілесної (до самогубства).

Отже, у нагороду тим, що плачуть, Господь обіцяє, що вони втішаться – отримують прощення гріхів, а через це внутрішнє заспокоєння, душевно-духовне зцілення, отримують і вічну радість, тобто вічне блаженство.

Третя заповідь блаженства. *“Блаженні лагідні, бо вони успадкують землю”.* **Лагідність** є однією з найважливіших характеристик душевно-духовного стану людини, сповненої християнської любові, радості і надії, при якому людина не дратується і ніколи не дозволяє собі гніватися і злитися, ремствувати не тільки на Бога, але й на людей. Лагідні люди і самі не дратуються, й інші не дратують. Християнська лагідність виявляється, насамперед, у терплячому перенесенні образ, завданих іншими і є рисою, протилежною гніву, злobie, мстивості і самохизуванню. Лагідність стверджується у Новому Завіті як одна із духовних чеснот християнина. За словами ап. Павла: “Якщо можливо і залежить від вас, перебувайте в мирі з усіма людьми. Не мстите за себе, улюблені, а дайте місце гніву Божому” (Рим.: 12, 18). Найвищим проявом лагідності бачимо в Боголюдині Ісусі Христі, який молився на хресті за Своїх ворогів. Він і Сам учить нас не мститися ворогам, а робити їм добро: “Навчіться від Мене, бо Я лагідний і смиренний серцем, і знайдете спокій душам вашим” (Мф.: 11, 29). Християнська лагідність підкорює найжорстокіші серця, як про це свідчить історія християнської святості. А тому Господь наш Ісус Христос обіцяє лагідним те, що вони успадкують землю. Ця обітниця означає, що лагідні християни в нинішньому житті силою Божою зберігаються на Землі, незважаючи на усякі підступи людські і на найжорстокіші гоніння. В майбутньому житті лагідні будуть спадкоємцями небесної батьківщини – Нової Землі і Нового Неба.

Четверта заповідь блаженства. *“Блаженні голодні і спрагли правди, бо вони наситяться”.* Вислів “голодні і спрагли” означає, що прагнення наше до правди, до справедливості, до святої істини повинне бути настільки сильним, настільки сильним є бажання голодної і спраглої людини втамувати свій голод і спрагу. Прекрасно таке прагнення виражає псалмопівець Давид: “Як прагне олень до потоку води, так прагне душа моя до Тебе, Господи” (Пс.: 41, 2-3).

Голодним і спраглим правди та істини святої Господь обіцяє, що вони наситяться. Тут йдеться про духовне насичення, яке супроводжується душевно-духовним спокоєм і миром, спокоєм совісті. Це насичення в тутешньому земному житті може бути лише частковим. Але голодним і спраглим істини Божої Господь більше за всіх відкриває таємниці Землі і Царства Небесного уже в цьому житті. Серця таких християн радуються істині Божій. Повне ж насичення, тобто повноту радості і блаженства, задоволення святих прагнень людського духа, здобуття вищої радості і блаженства, християнини мають отримати у майбутньому, вічному, блаженному житті з Богом.

П'ята заповідь блаженства. *“Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть”*. Милостиві або милосердні – це ті люди і, зокрема, християни, які співчують іншим, усім серцем жаліють людей, які потрапили у біду або нещастя і намагаються їм допомогти своїми добрими ділами. Діла милостині бувають матеріальними і духовними. До перших відносяться такі конкретні справи: нагодувати голодного; напоїти спраглою; голого, або того, хто потребує одягу, – одягти; ув'язненого відвідати; відвідати хворого і посприяти його одужанню; прийняти мандрівника у свій дім і надати йому спочинок та ін.

Милості духовні: словом, ділом і власним прикладом навернути грішника на правильну путь, на путь спасіння і життя вічного; подати ближньому добру і своєчасну пораду у скруті й небезпеці; утішити сумного; не відповідати злом на зло; від усього серця прощати образ; молитися за ближніх і за своїх людей.

Отже, милостивим Господь обіцяє в нагороду, що вони самі будуть *помилувані*, тобто в майбутньому Суді Божому, вони будуть визволені від вічного осудження за свої гріхи, подібно до того, як вони виявляли милосердя до інших людей на землі.

Шоста заповідь блаженства. *“Блаженні чисті серцем, бо вони Бога побачать”*. Чистою серцем – це особлива категорія людей, зокрема християн. Це ті люди, які не тільки явно не грішать, але й не приховують, тобто не мають

порочних і не чистих думок, бажань і почуттів у собі, у своїй душі, у своєму серці. Серце таких людей є вільне від прихильності і пристрасті до тлінних, земних речей; така людина вільна від духовних пристрастей, що породжуються самолюбством та гордістю. Люди, чисті серцем, завжди безперестанно пам'ятають про Бога і думають про Нього. Щоб придбати чистоту серця треба берегтися від багатьох гріхів, зокрема, об'їдання, пияцтва, непристойних видовищ та веселощів, від читання непристойних книг та ін.

Слід зазначити, що чистота серця значно вища від звичайної чистосердечності. Чистосердечність полягає лише у щирості та відвертості людини у ставленні до ближніх, а чистота серця в євангельському смислі вимагає повного погашення порочних думок і жадань, постійної пам'яті про Бога та про Його Святий Закон.

Християнам з чистим серцем Господь обіцяє в нагороду, що вони *побачать* Бога. Тут, на землі, вони уже бачать Його благодатно-потаємно, очами свого духа. Вони можуть також бачити Його в явленнях, образах і подобах. У майбутньому ж вічному житті вони бачитимуть Його так, як Він є. Ось дивовижне свідчення ап. Іоана: “Улюблені! Ми тепер діти Божі, але ще не відкрилося, що будемо. Знаємо тільки, що, коли відкриється, будемо подібні до Нього, тому що побачимо Його, як Він є” (1 Іоан.: 3, 2).

Сьома заповідь блаженства. “*Блаженні миротворці, бо вони_синами Божими назвуться*”. Миротворцями називаються ті люди, які й самі намагаються жити з усіма у мирі і злагоді, й інших людей, які ворогують між собою, намагаються примиритися або принаймні молять Бога про примирення. Отож, миротворцям Господь обіцяє, що вони назвуться синами Божими, тобто будуть найближчими до Бога, спадкоємцями Божими, співспадкоємцями Христовими. Миротворці своїми подвигами уподібнюються Сину Божому Ісусу Христу, який прийшов на Землю, щоб примирити грішних людей з Богом, радше з правосуддям Божим і вселити мир між людьми, замість ворожнечі і ненависті, що панувала між людьми. Тому миротворцям і обіцяється благодатне найменування синів Божих. Як говорить ап. Павло: “А якщо діти, то

і спадкоємці Божі, співспадкоємці Христу, коли тільки з Ним страждаємо, щоб з Ним і прославлятися. Бо гадаємо, що нинішні тимчасові страждання нічого не варті порівняно з тією славою, яка відкривається в нас” (Рим.: 8, 17-18).

Восьма заповідь блаженства. *“Блаженні гнані за правду, бо їхнє є Царство Небесне”*. Гнані за правду – це ті віруючі християни, які так люблять жити за правдою, тобто за Законом Божим. Вони твердо і непорушно виконують свої християнські обов’язки, а за своє праведне і благочестиве життя терплять від нечестивих людей, від ворогів правди і добра. Гоніння за правду Божу були неминучими у світі, який лежить у злі. Гоніння неминучі для християн, які живуть за Євангельською правдою, тому що злі люди ненавидять правду, бо правда розкриває їхні злі справи і вчинки. Ненависники правди Божої розп’яли Ісуса Христа як Сина Людського і Сина Божого. І, як показує історія християнства, сповнилися слова апостола Павла.

Щоб терпеливо переносити гоніння за правду християнину потрібна допомога Божа: любов до істини, постійність і твердість у своїх цнотах, мужність і терпіння й уповання (надія) на допомогу і заступництво Боже. Гнаним за правду, за їх сповідницький подвиг Господь Ісус Христос обіцяє Царство Небесне, тобто повне торжество духа, радість і блаженство в оселях небесних майбутнього життя вічного.

Дев’ята заповідь блаженства. *“Блаженні ви, коли ганьбитимуть вас і знатимуть, і зводитимуть на вас усяке лихослів’я та клеми – Мене ради. Радуйтеся і веселіться, бо велика нагорода ваша на Небесах. Так знали і пророків, які були до вас”*. Дев’ята заповідь є продовженням восьмої. Але тут мова йде про особливо активних християн, таких, якими були усі апостоли Христові і багато святих із різних народів світу. Ці християни звершували мученицькі подвиги, терпіли ганьбу і злослів’я, клеми і знущання, злигодні саму смерть. Християнська мужність уможлилювалася високими морально-духовними чеснотами – вірою у Бога, надією на Нього, любов’ю до Бога і ближніх, на цілковитому послухові і непохитній вірності Христу Богу. За подвиг мучеництва Господь обіцяє велику нагороду на Небесах, тобто

найвищий ступінь блаженства у майбутньому вічному житті. Дивовижно, що безліч християнських мучеників раділи в найстрахотливіших стражданнях тілесних, як про це оповідають численні вірогідні їх житія, що збереглися до наших днів.

10.3. Моральні чесноти християнина. Декалог і Нагірна проповідь – основи морального Вчення християнина

Моральні та морально-духовні чесноти християнина є також предметом дослідження ***християнської етики***. Християнська етика – це, передусім, вчення про морально-духовну сутність людини. Це вчення в zasadничується живою вірою в Триєдиного Бога – Отця і Сина і Святого Духа. Християнська мораль – це боголюдська мораль, яка утримується й реалізується всіма духовно-пізнавальними здатностями людини, такими як: ***уява, інтуїція, розум; віра, совість, воля; любов, радість, надія***. Життя людини, радше її земне життя-пізнання – це динаміка, ріст і розвиток. Це життя, яке обов'язково прямує до визначеної мети. Звідси постає християнсько-етичне питання про смисл життя людини на Землі. Отже, християнська етика розглядає людину як ***буття в рості й розвитку***. А оскільки людина є образом і подобою Божою, то наше християнське життя-пізнання є істотно боголюдським, тобто здійснюється за допомогою Ісуса Христа – нашого Господа і Спасителя.

У своїй душевно-духовній глибині кожна людина ***знає***, що вона створена для того, щоб бути щасливою. Людина як ***втілений дух*** ніколи не може стати до кінця завершеною, реалізованою. Вона безупинно знаходиться перед обрієм найрізноманітніших можливостей. Багаточисленність людських потреб, вкорінених в її духовно-розумних, морально-духовних та духовно-естетичних здатностей, вкорінених в її гідності та в прагненні до ***любові і радості, до життя вічного***, свідчать про те, що в людині є надприродне, божественне покликання до щастя, яке немислиме для будь-якої тварини на Землі.

Але людина у своєму духовно-розумному та морально-духовному естві може спрямовуватися як до безмежної радості Царства Небесного, так і

спрямовуватися до безмежного суму, не вірячи і не розуміючи про своє достоїнство як образа і подоби Божої. Євангельська благовість учиє нас такому розумінню свого життя, свого покликання, своєї боголюдської гідності і свободи.

Людина прагне щастя, але зустрічає численні перешкоди на шляху до його досягнення. Помилка полягає в людському невірстві і гріховному засліпленні, завдяки чому людина шукає щастя там, де його немає і не може бути. Християнська етика з'ясовує морально-духовні ідеали і норми щастя і блаженства людини, проголошених Ісусом Христом. Ці норми та ідеали ми розглядали в попередніх параграфах. Вони викладені в Декалозі і Нагірній проповіді Ісуса Христа.

Питання морально-духовної самореалізації особистості пов'язані з проблемами моральної свободи людини, свободи дії, свободи вибору, свободи совісті і волі. Моральні чесноти християнина реалізуються в суспільстві, від добробуту якого залежить якість нашого життя. Однак, для нашого часу якраз характерним є *низький рівень духовності і християнської моралі*. Однією з причин нездорової духовності та аморальності в сучасному українському суспільстві є поширення релігійного сектанства, окультизму та аморальності. На цьому ґрунті з'являється суспільно-моральний хаос. Буття сучасних людей відзначається світоглядною і релігійною поверховістю. А тому так важливими є питання *духовного виховання і самовиховання на основі християнського морально-духовного вчення*.

Невіруюча людина нашого часу стала, по суті, бездуховною (у християнському розумінні), а в світі невірства і бездуховності панує пустота і скука. Здається, що чисто інтелектуальні здатності людини досягли своєї межі, подолати яку може лише відродженими здатностями і чеснотами етико-християнського світобачення і світорозуміння. Перед небезпекою жахливої руйнації і смерті, аморалізму і деградації людей необхідно плекати християнські моральні чесноти.

Справді, у своїй нормативній сутності євангельська мораль ґрунтується на імперативі (повелінні) *досконалості* людини: “Тож будьте досконалі, як Отець ваш Небесний досконалий” /Мф., 5: 48/. Досягнення цієї досконалості передбачає надприродне (благодатне) переображення людської природи, за яким йде переображення дій та вчинків християнина. Розглянемо дещо детальніше *морально-духовні чесноти християнина*.

У контексті християнської етики можна стверджувати, що досконалим є не той, хто робить зусилля, щоб бути досконалим, а той, хто шукає Бога і наслідує шлях, вказаний людям Ісусом Христом – єдиний шлях, на якому можливий морально-духовний розвиток особистості. **Чеснота** і визначається як морально-духовна сила віруючої людини. Чеснотливість і добродітність – це вияв нового відродженого, духовного життя-пізнання людини. Чесноті протиставляється *вада*. А тому у Біблії згадуються численні як *чесноти, так і вади людей*. Чеснота вкорінюється в живому зв’язку з Христом-Богом, у сприйнятті і виконанні Його заповідей, в постійному прагненні до Нього. Дотримання встановленого Богом порядку є домінуючим чинником всіх чеснот, що й визначає *праведність людини* перед Богом. Вчинки та поведінка людини мають свідчити про *покору, смиренномудрість, вірність євангельським ідеалам і нормам*. Чесноти реалізуються в житті-пізнанні християнина через могутні духовно-пізнавальні здатності особистості в тріадній активності *уяви-інтуїції-розуму, віри-совісті-волі й любові-радості-надії*. Дехто із богословів ці здатності називає *богословськими чеснотами*. В такому розумінні, можна стверджувати, що моральні чесноти випливають з богословських.

Головними морально-духовними чеснотами, в яких кожний християнин повинен вправлятися (утверджуватися) є такі: ***справедливість, мудрість, смиренність, лагідність, мужність, відповідальність, врівноваженість (поміркованість) та ін.*** ***Чесноти всаджуються вірою і пізнаються добрими ділами, постійною добродітністю.***

Охарактеризуємо деякі із перерахованих чеснот. ***Справедливість:*** бути справедливим означає вірити, що кожна людина — це розумна, свободна та

волелюбна особа; справедлива людина знає саму себе, свої уподобання та розуміє свого ближнього; справедливість унормовує живі взаємовідносини між людьми; справедливість сприяє обміну морально-духовними цінностями, знаннями, вміннями, пережитим досвідом тощо; оскільки кожна людина – це окремий замкнений душевно-духовний світ, то *справедлива особистість* шанує іншого, віддає йому належне не з примусу, а з почуттям обов’язку і з любов’ю.

Мудрість: чеснота мудрості уможлиблює людині по-божому оцінювати все, що вона розуміє і бачить; мудра людина має ясний світогляд; у неї вироблено упевнене особисте ставлення до численних істин, фактів, явищ, правил, узагальнень, ідей тощо; мудра людина завжди вдумлива, об’єктивна, самозаглиблена; вона покірна, визнає своє обмеження, але невдовольняється поверховим знанням; розглядає життя і пізнання як школу мудрості і досконалості; будучи носієм християнської віросвідомості і християнського світогляду, мудра людина надає перевагу вічним і духовним цінностям; вона спрямована до високих ідеалів і відзеркалює в собі образ і подобу Богу.

Мужність: чеснота мужності характеризує *силу-владу-міць* людини духовної, відродженої в євангельському розумінні; справді, мужність дає духовній людині силу утверджуватися в добрі і долати всякі труднощі; мужня людина вірить у перемогу добра над злом; справжнє спілкування людини з Богом через молитву, піст, участь у християнських богослужіннях вимагає від людини *мужності – мужності входження в нову реальність, мужності віри і довір’я, мужності любові-радості-надії*; якщо людська особистість не погоджується на часткове (обмежене) спілкування з Богом, то вона має проявити *мужність бути* – мужність розуміти і пізнавати, що є воля Бога для неї особисто; мужність християнина в zasadничується *вірою-совістю-волею*.

Відповідальність: у цій чесноті гармонійно об’єднуються важливі якості і чесноти християнина; бажання бути мудрим, добрим, справедливим, святим формує чесноту *відповідальності* перед Богом, людьми і самим собою; чеснота *відповідальності* свідчить про свободу людини, бо не маючи свободи,

людська особистість не була б у змозі відповідати за свої вчинки; сучасні християни більшою мірою мають усвідомлювати, що вони можуть і повинні взяти на себе відповідальність за долю своїх ближніх і за долю своєї Батьківщини.

Кожний християнин має працювати над формуванням (набуванням) морально-духовних чеснот. Засвоєні християнські моральні засади мають стати нормою поведінки; їх треба пережити і відчувати, оцінити, полюбити, прийняти й жити ними. В набуванні моральних чеснот християнина нікому не можна бути байдужим. Володіння християнськими чеснотами та їх реалізація в конкретних справах і ділах сприяє самопізнанню і самовдосконаленню особистості. Численні українські традиції просякнуті християнськими морально-духовними нормами та ідеалами. Віками культивовані, вони увійшли в мистецтво і створили українську християнську духовну культуру. Морально-духовні чесноти не є вродженою якістю людини. Вони набуваються довгою і наполегливою працею над формуванням духовного світу особистості.

Розглянута нами морально-духовна концепція Старого і Нового завітів вказує на норми життя, миру, здоров'я і гідності людини. Заповіді є виявленням доброзичливої Волі Божої. У них є все те, що Бог хоче від нас. Заповіді можна вивчити напам'ять, але не жити ними. І дійсно, люди часто знають все те, що заповідається, але живуть за іншими нормами і правилами. А тому будемо не тільки слухачами заповідей Божих, але й їх виконавцям.

Розділ 11

Християнська мораль у сучасному суспільстві

Християнське соціальне вчення в zasadничується біблійним положенням про те, що людина є образ і подоба Бога. Цей універсальний образ людини визначає найвищі цінності та основні цілі людського суспільства. Людину не можна зводити до рівня засобу або об'єкта державних, суспільних або економічних процесів. Ісус Христос спасає людей та переображає їх у Святому Дусі у всіх сферах людського життя, а отже, і її взаємозв'язках з іншими людьми, тобто в суспільстві. У Провидінні Божому окреслюється бажаний устрій, його розбудова та сповнення є предметом християнського суспільного вчення.

Людська особа з огляду на свою гідність становить центр суспільного життя. Тому фундаментальним критерієм оцінки суспільства є пошана до кожної людини та пріоритет особистості до суспільства. Цей акцент на людину – людиноцентричність – не означає індивідуалістичної концепції людського життя, бо людина покликана до спільноти. Тому у суспільному житті повинні мати справедливі міжособистісні стосунки. Людина існує як особистість і є покликаною до спільноти, жити в любові до Бога і свого ближнього. На цій основі формулюється *“золоте правило” християнської етики*.

11.1. “Золоте правило” християнської етики

Це правило ми знаходимо в морально-духовних проповідях Ісуса Христа і в євангелії від Матфея воно звучить так: “Отже, все, чого бажаєте, щоб вам робили люди, так і ви робіть їм, – бо в цьому є Закон і Пророки” (Матф.: 7, 12). В іншій редакції: “Як ви хочете, щоб з вами поступали люди, так і ви поступайте з ними, бо в цьому закон і пророки”.

Поведінка християнина в суспільстві впливає із дару нового життя у Христі Ісусі. Досконалість і зрілість у морально-духовному житті християнина

є не лише результатом зусиль людини, але й наслідком поєднання із Христом за допомогою Святого Духа.

11.2. Соціальні корені сучасної бездуховності

“Нова мораль” – мораль чи аморалізм. Добробут суспільства, а отже, і добробут кожної особи в ньому залежить від рівня його духовності, моральності чи аморальності. У всіх людських невдачах, хворобах і неврозах, невропсихозах, у злочинстві, самовбивстві, алкоголізми, наркоманії, у статевих порушеннях можна виявити відсутність християнської духовності. Взагалі, низький рівень духовності і християнської моралі у сучасному суспільстві має свої глибокі історичні корені. Так протягом багатьох століть європейська цивілізація культивувала ідею про панування розуму, розумної людини над силами природи, над людськими переконаннями і помислами. До того ж протягом останніх століть саме християнство спустошувалося просвітницьким атеїстичним раціоналізмом.

Однією з причин нездорової духовності та аморальності в українському суспільстві є поширення релігійного сектанства, окультизму, сучасної аморальності. На цьому ґрунті відбувається соціально-моральний хаос, занепад родинних зв'язків та ін. Втрачаються християнські морально-духовні засади. А тому буття сучасної людини відзначається світоглядною і релігійною поверховістю. Більшості людей притаманне примітивне, спрощене сприйняття релігії, в тому числі і християнської. У наш час, коли суспільство впливає на індивіда значно сильніше, ніж індивід на суспільство, починається деградація культури та її інститутів. При цьому втрачаються морально-духовні задатки людини.

Сучасне суспільство тотально відчужує людей від їх істинної сутності. ***Заперечення надприродної складової людини у ХХ століття стало катастрофічним***, тому що це заперечення пронизало усі сфери життя людства у ХХ столітті – політичну, соціальну, наукову, буденне життя і т. д.

Українське суспільство, його морально-духовна і духовно-культурна еліта повинні розробити цілу програму духовного розвитку людини як важливої умови соціального прогресу.

11.3. Духовне виховання і самовиховання.

Норми поведінки християнина

У Старому Завіті людині давалися переважно зовнішньо примусові заповіді, які приписують: ***“роби”, “не роби”***. Замість ***“роби”*** Старого Завіті, замість етики закону, Новий Завіт вчить нас етиці спасіння та етиці боголюдської співпраці і співтворчості. Новий Завіт запрошує людей до досконалості: ***“будьте досконалі, як досконалий Отець Ваш Небесний”*** (Мф.: 5, 48). Основна заповідь Бога ***“Будьте досконалі”*** закликає нас удосконалювати не інших людей і не світ загалом, а нас самих. Вона приписує нам не якісь там конкретні дії і вчинки, а певний, максимально досконалий стан духа-душі-тіла. Тут заповідь удосконалення збігається із заповіддю розвитку в собі благодатних боголюдських сил і здібностей: віри-совісті-волі, любові-радісті-надії тощо.

Християнська етика вчить нормам поведінки людини в цьому світі. Тут замість знищення всіх і всяких бажань, замість ампутації бажаної і волящої сутності людського єства християнська морально-духовна (етична) доктрина пропонує перевтілення похоті і пристрастей, переходу від гніву до любові до ближнього. ***Християнська етика*** вбачає, що зло походить від неправильного спрямування волі до неістинного блага. Не треба знищувати бажання людей, а виховувати їх, послаблювати негативні пристрасті прагнення, спрямовувати морально-духовну енергію людини, енергію еросу на служіння Богові і людям. ***Християнська етика*** пропонує людині творити радикально нове життя з моменту прийняття євангельських істин спасіння і життя вічного. Тут знання стає ***“знанням спасіння”***. Якщо раціоналізм стверджує, що ***“знання – сила”***, то ***християнська етика*** доповнює цей девіз: ***“знання – спасіння”***.

Зрозуміло, що нормами поведінки сучасного християнина є всі норми Декалогу і норми євангельських заповідей блаженства. Ці норми можна розширювати і розгалужувати, не виходячи за межі християнської доброчинності, а збагачуючи її. Тут доречним є слова Ісуса Христа: “Без Мене нічого не можете чинити”.

Духовне вдосконалення супроводжується *стражданням*, що на перший погляд може сприйматися як несправедливість. Однак ж, страждання розкривають у глибині людської душі приховані пристрасті і сили. Зло і страждання можуть мати не лише значення карі за гріхи, а й випробування і очищення сфери душі і духа.

Величезне значення в духовному розвитку особистості має *молитва*. Творячи молитву, людина виходить за межі земного і буденного, бо молитвою ми підносимося до Божественних висот, спілкуючись з Богом. Без молитви людська душа німіє, стає холодною, а може бути й мертвою перед Богом, коли з Ним, як з Першоджерелом всякого життя, не має вона зв'язку. У молитві ми шукаємо Бога і знаходимо. За словами нашого Господа: “Кожен, хто просить, одержує; хто стукає, тому відчинять” (Мф.: 7, 8).

З іншого боку, коли людина прагне до духовного вдосконалення, вона повинна уникати негативних впливів сучасного світу, зокрема, сучасного інформаційного середовища.

11.4. Ринкові економічні відносини і християнська мораль

Економічні відносини реалізуються через найрізноманітніші види людської праці і професійної діяльності. Праця в Біблії трактується як обов'язок людини. Кожна праця людини спрямована на вдосконалення себе і оточуючого світу. Праця полягає у свідомій, спрямованій на певні об'єкти діяльності людей, в застосуванні їх духовних і фізичних сил та здібностей. Праця, за християнською морально-духовною доктриною, приносить людині честь, бо є засобом до чесного життя і не є приниженням людини.

Людина реалізує себе у праці через численні професії. Діяльність, яка істотно наповнює життя людини, ставить їй життєве завдання і визначає соціально-життєве становище, прийнято назвати *професією*. Професією завжди вважали не лише приватною справою, але й суспільним служінням, яке повинно сприйматися людиною як її особисте життєве покликання і завдання. Вже ап. Павло заповідає: “Хто не працює, той нехай і не їсть” (2 Сол. 3:10).

На праці людській ґрунтується економічне життя суспільства. Економіка стосується всього людського існування. Внаслідок своєї багатозначності економіка може бути також привілейованим місцем для егоїзму, гордості та волі до панування. Тому економічні відносини повинні підкорятися суворим правилам моралі та етики. Економічна діяльність пов’язана із виробництвом матеріальних благ і їх споживанням. Споживання – це останній термін економічної діяльності. Споживання передбачає розподіл і циркуляцію благ.

Ринкові економічні відносини взаємодіють з торгівлею, торгівельною діяльністю. Сьогодні торгівля вимагає відповідної трудової діяльності, без якої продукція не може досягати до покупця. Однак, торгівля включає загрозу неморальності, несправедливе підвищення цін (особливо під час дефіциту), недозволені угоди з метою усунення справедливої конкуренції, недотримання встановлених цін та якості продуктів (особливо продовольчих). Торгівля передбачає універсальний засіб, що робить її можливою, тобто *гроші*. Вся ця складна фінансово-економічна діяльність може стати ареною аморальних вчинків і зловживань. Отже, в економіці є багато полюсів, зокрема виробництво і споживання, які істотно пов’язані із ринком (ринкова економіка).

Сучасні християнські богослови стверджують, що фінансово-економічна діяльність входить у план Божий щодо нашого земного життя. І внаслідок присутності гріха й зла в людині і в світі, пов’язаних з егоїзмом, гордістю, пануванням і приниженням слабих, християни покликані відстоювати моральні норми і правила ринкових економічних відносин.

Перерахуємо основні гріхи, які здійснюються в фінансово-економічній діяльності. Це всі гріхи проти справедливості, незалежно від того чи йдеться

про відбирання чужого добра чи відмову віддати йому те, що йому належить, або ж не давати позики, до якої ви зобов'язалися. Основним гріхом виступає крадіжка і пограбування. Пограбування – це відверте позбавлення когось належних йому благ за допомогою насильства, залякування та інших способів. Крадіжкою є також недодачаю справедливої платні. Керівники підприємства можуть допустися тяжких гріхів не лише справедливої оплати або ж дотримання профспілкового права, але й також неморальним управлінням, зловживанням преміями, незаконним звільненням працівників, нехтуванням інвестиціями та кваліфікованими спеціалістами. Важкою провиною є халатне ставлення до проблеми забруднення довкілля, утилізація шкідливих відходів, які спричиняють тяжкі екологічні кризи.

У торгівлі також можуть бути різні форми крадіжок щодо ваги та якості товарів, і аж до справжнього обману. Можуть бути також крадіжки невидимі, у формі зловживань або розкрадання соціальних благ.

Розділ 12

Християнські морально-духовні засади родинного життя

12.1. Християнське розуміння подружньої любові і сім'ї

Християнське розуміння сім'ї уможлиблюється через біблійну доктрину створення перших людей Богом-Творцем. На цій основі родину (сім'ю) можна визначити як головну Божу інституцію, яка вимагає дотримання і захисту свого призначення. Для подружжя – союзу чоловіка і жінки – обов'язковою є перш за все чиста моногамія, яка конституює між двома членами подружжя становище рівної гідності. Якщо чоловік дійсно міг би мати більше жінок, то вони перебували б у наслідок цього в положенні нижчому відносно свого єдиного мужа, який мусів би ділити свою любов між різними жінками. Отже, християнська моногамія сім'я своїм статусом підкреслює відновлення творчої Волі Божої, вираженої у першому оповіданні про сотворення: “І створив Бог Людину за образом Своїм, за образом Божим створив її; чоловіка і жінку створив їх” (Буття, 1:27). Нероздільність моногамного подружжя, що його Церква Христова рішуче захищає, характеризує великий прогрес у статусі гідності жінки-дружини, на протиположність до язичницького чи навіть єврейського розлучення, де чоловік міг прогнати жінку, навіть матір своїх дітей, з будь-якої нікчемної причини.

Із вище викладених положень стає очевидним, що християнська сім'я є найважливішою клітиною суспільного ладу, його джерелом. А тому хто дбає про суспільний лад, мусить насамперед подбати про родину. У наш час також родина потребує особливої уваги, бо саме в цій первинній клітині суспільства народжується цивілізація миру і любові.

У християнській сім'ї чоловік і жінка взаємно доповнюють один одного. Допомагають один одному зростати в терпеливості та в любові до іншого, часом жертвуючи собою заради одне одного і своїх дітей. Тут батьки через свою батьківську любов беруть відповідальність за гідне виховання своїх дітей. В родині діти вчаться любові, послугу та поваги до старших. У родині ми

вперше чуємо свою рідну мову, пізнаємо культуру свого краю, формуємо почуття благоговіння стосовно своєї землі, народу і батьківщини. У сім'ї ми вперше чуємо про Бога, вчимо свої перші молитви і прилучаємося до церковного життя.

На відмінно від поганського розлучення, де чоловік міг пригнати жінку з будь-якої нікчемної причини, християнське морально-духовне (етичне) вчення проголошує нероздільність подружжя з церковним захистом гідності жінки і сім'ї. Отже, йдеться про високе пошанування родини. Морально-духовну сутність християнського подружжя і християнської родини пояснює ап. Павло у своєму посланні до Ефесян: “Чоловіки, любіть своїх жінок, як і Христос полюбив церкву і віддав Себе за неї, щоб освятити її, очистити водяною купою через слова; щоб поставити її перед Собою славною Церквою, яка не має плями, чи вади, чи чогось подібного, але щоб вона була свята і непорочна. Так повинні чоловіки любити своїх жінок, як свої тіла: хто любить свою жінку, любить самого себе” (Ефесян, 5:25-28).

Як відомо, Ісус Христос розпочав Своє служіння із звершення першого чуда на весіллі в Кані Галілейській. Церква Христова вбачає в цьому підтвердження того, що подружжя є благом і провісником благодаті Христової. Християнське подружжя – це шлях до Бога вдвох. Поблагословив подружжя Господь Бог при створенні чоловіка і жінки, а в Новому Завіті була розкрита морально-духовна вартість подружжя. Весілля в Кані Галілейській відкриває смисл християнського подружжя: сходження до Бога, до Царства Божого не поодинці, а вдвох, мов би одною душею, одним єством. Оскільки подружжя є Таїнством, то віруючий і віруюча укладають подружжя у християнському храмі.

Виходячи із таємниці створення перших людей Богом, слід відзначити, що людська пара показана тут водночас як любовне середовище єдності та плідності, що забезпечує ріст людства. Тобто, людська пара разом із дітьми стала у Божому плані прототипом кожного суспільства. Виявом любові батька і матері є дитя. Бог дає доручення людям підкорювати світ і панувати над ним.

Це панування пов'язане із плідністю. Бог благословив перших людей і сказав: “плодіться і розмножуйтеся, і наповняйте землю, і володійте нею” (Буття, 1:28). Це космічне доручення керувати світом стосується подружжя, сім'ї. Як показує історія, майбутнє мали ті народи, в яких подружжя, сім'я, родинне життя є чисте і святе.

12.2. Християнська етика подружньої любові

Ісус Христос підносить подружню любов до *таїнства*. Таїнство – це видимий знак (символ) через який об'являється і передається Божа благодать. Священна сутність цього таїнства знаходиться саме у подругах. Це до того ж видиме таїнство, в якому не потрібно щось додавати. Тут лише любов між двома особами. І таїнство полягає лише в тому, що подруги (подружжя) і Церква Христова, яка представляється священником (пастором) та свідками, тобто спільнотою віруючих, підтверджують, що любов цієї пари благословляється Любов'ю Божою. Якщо у парі немає цієї взаємної любові, якщо ці люди обманюються, шлюб, по суті, є недійсним. Отже, тут важливо мати певність взаємної любові між молодими іще до шлюбу. Навколишні, зокрема батьки, повинні бачити, що ці дві особи змінилися від взаємної любові, вони набули здатності любити одне одного, що їх відвідала любов.

Шлюб – це надзвичайно важливий момент для цілої церковної спільноти, яка переконується в тому, що подружня любов має справді властивості Божої любові. Протягом періоду закоханості подруги відчули, що вони стають певною цілістю і кохання переконало їх в необхідності самопожертви. Через такий досвід подруги мають відмовитися від егоїстичного самоствердження. У вірності подружньої любові є щось надзвичайне, а тому недаремно ап. Павло пов'язує її із вірністю Христа та Його Церкви, кажучи, що це – велика таїна. Це справжнє таїнство, де кохання чоловіка та жінки неначе ототожнюється з Христовою любов'ю до Його Церкви.

12.3. Морально-духовні цінності традиційної української родини

Морально-духовна цінність як категорія християнської етики є втіленням істинного, справжнього і об'єктивного важливого для людей. Ми живемо в світі найрізноманітніших цінностей. Якщо уявити собі абсолютно нейтральний світ (щось за своєю суттю нереальне), то стає зрозуміло, що в такому світі все втратило б своє значення, а життя було б безглуздом. Цінність – це настільки самоочевидна даність, що ми усвідомлюємо і передбачаємо її щомиті. По суті ми бачимо реальність соціальних, психологічних, духовних цінностей з такою ясністю, що вже більше не зможемо уявити, як можна, навіть теоретично не помічати чи не визнавати їх.

Морально-духовні, соціальні, соціально-психологічні та ін. цінності сімейного (родинного) життя надзвичайно великі. Сім'я – невсипуща хранителька морально-духовних чеснот, національних звичаїв і традицій, пам'яті предків. У сім'ї плекається і породжується наш родовід, зберігається совість та честь минулих, сучасних і майбутніх поколінь. І недаремно високоорганізовану, національно свідому християнську українську сім'ю називають духовним храмом України-матері. Тому й виховний морально-духовний вплив родини на формування духовного світу особистості дітей, на щоденне наше буття переоцінити неможливо.

Сім'я – головний осередок морально-духовного виховання дитини. Цю орієнтацію слід відроджувати у свідомості наших сучасників. У родині дитина сприймає основні закони сімейного співжиття, співпереживання і співтворчості. Тут плекається любов і повага батьків, дідусів і бабусь та до інших людей. Дитина у сім'ї вчиться піклуватися про молодших і допомагати слабшим. Тут вона проймається співчуттям і милосердям до ближнього. Сім'я сприяє не лише формуванню особистості, але й самоактуалізації і

самореалізації людини, стимулює її творчу активність, розкриває індивідуальність і виховує її.

Статистичні дані свідчать про утвердження в сучасному нашому суспільстві різних *антицінностей*, які призводять до падіння морально-духовних підвалин сімейного виховання. Змінами ціннісних орієнтацій, наслідками негативних змін, що спостерігаються сьогодні в інституті сім'ї, є такі наслідки: зменшення цінності традиційних сім'ї та шлюбу як таких; велика кількість розлучень, сімейних конфліктів, подружніх зрад; невірність у подружньому житті розглядається як норма; руйнуються традиційні стереотипи чоловічості і жіночності; розповсюдження дошлюбного статевого життя (неактуальність дівочої цноти чи парубочого утримання); лібералізація зляклого інформаційного простору на показ різного виду порнографічної продукції, профанація сексуального життя тощо; байдужість до проблем статевої деморалізації, зокрема, проституції та ін.; низький рівень морально-духовного виховання молоді на традиціях християнської етики.

Виховання дітей рішуче вимагає сімейної стабільності, а також це виховання може досягти своєї мети лише тоді, коли дитина має приклад стійкого зв'язку батьків. *Християнська етика* проголошує надприродну вартість родини і родинних зв'язків. Звідси випливають такі висновки: пошана до статевої, яку не можна профанувати (баналізувати) чи легковажно трактувати; людська статевість, включаючи статеve життя, має бути на службі подружньої любові; статевість вимагає морально-духовного володіння особистостей над своїми пристрастями, без порушення меж статевих функцій, без пристрастного засліплення, яке шкодить і особистості, і суспільству.

Християнська етика заперечує аморальні сексуальні відхилення поза шлюбом, засуджує подружню зраду, полігамію-многоженство (шлюб з кількома жінками), порнографію у всіх її проявах, гомосексуалізм.

Наш великий співвітчизник І.П.Котляревський (1769-1838 рр.) писав: "Де згода в сімействі, де мир й тишина, щасливі там люди, блаженна сторона". Морально-духовне спілкування в сім'ї не має собі рівних за рівнем

інтенсивності, глибини й близькості емоційних контактів між людьми. А коли цей мікроклімат портиться, то кожен член сімейного колективу – як дорослий, так і дитина – відчуває себе не дуже приємно, а інколи буває й нещасним.

Отже, сім'я має незамінне значення для людини. Тут вона живе в оточенні найближчих своїх людей, які можуть її і розуміти, і вибачити, і підтримати, допомогти “стати на ноги” й знайти свій шлях у житті. Ніхто не може замінити дітям їх рідну матір чи батька, їхньої безмежної любові і турботи, теплоти й добра. Тому з давніх-давен була обов'язковою найбільша шана до батьків. Й сьогодні вчені стверджують, що тільки в сім'ї може вирости здорова, добра, розумна, щаслива людина.

Зрозуміло, що не лише для дітей, а й для дорослих шлюб і сім'я мають надзвичайно важливе значення. З ними пов'язані і всі прояви любові, святості та щастя материнства і батьківства і можливість надаремно прожити своє життя, розкрити все багатство своїх почуттів, своїх морально-духовних сил. Тільки за умов здійснення сім'єю всіх її головних функцій і, зокрема, морально-духовних, вона може бути міцною й здоровою, приносити радість і щастя всім її членам.

Розділ 13. Розвиток морально-духовного, духовно-естетичного і смисло-творчого потенціалу особистості

Як вище було з'ясовано, людина духовна як нове створіння у Ісусі Христі – Сині Божому – стає причасницею боголюдського життя і творчості. На цю нову істотність християнського, боголюдського життя-пізнання вказує апостол Петро, коли говорить: “...Ви стали учасниками Божої природи, уникнувши зіпсуття, утікаючи від пожадливого світового тління” (2 Петра, 1: 4). Людина як образ і подоба Божа, як морально-духовна істота, зростаючи у Христі за допомогою морально добрих вчинків, розвивається та

зростає в своєму боголюдському житті-пізнанні і досягає нового рівня богоподібності.

Жити у Христі Ісусі – означає мислити, прагнути та діяти в Ньому і з Ним, здобуваючи завдяки цьому нові можливості, нову внутрішню морально-духовну наснагу й силу. Християнин, який зробив свій фундаментальний вибір – обрав Ісуса Христа як свого Господа і Спасителя та з'єднався з Ним – бере на себе **морально-духовну відповідальність** за повноту свого творчо-вольового й смисло-творчого потенціалу, за Дар Святого Духа і боголюдського життя-пізнання. Тобто, морально-духовна відповідальність християнина включає в себе відповідальність не лише за реалізацію та повний розвиток усього ноосферного багатства людської природи, а й за боголюдське життя, отримане в результаті свого духовного відродження. Нова людина, людина духовна, нова людина у Христі отримує **морально-духовні засади** для правил і норм поведінки, які стають дійовим виявом тріадної активності **віри-совісті-волі** в особистому, сімейному, соціальному та інших вимірах людського буття, людського життя-пізнання. Реальна поведінка християнина – це свідоцтво віри і совісті, яке часом вимагає справжньої відваги і героїзму.

Морально-духовний аспект самопізнання, що здійснюється в тріадній активності **віри-совісті-волі**, передбачає пізнання власних тілесно-душевних та душевно-душевних ознак і характеристик людини. Сюди ж відноситься аналіз та усвідомлення **мотивів** діяльності, вчинків і поведінки людської особистості. Поняття “**мотив**” включає в себе такі складові як спонукання, потяг, прагнення. Ці складові виражають динамізм (енергійність) устремління людини до дії. Тут проявляється **мотиваційна, мужня, вольова спрямованість особистості**.

У навчально-виховному процесі індивідуалізації, соціалізації та професіоналізації студентської молоді істотною мірою задіяні **морально-духовна самоактуалізація та самореалізація** особистості. Цей процес взаємодіє моральною свободою людини, свободою дії та вибору, свободою совісті та волі. З ноологічного погляду людина є більш свobodною у

моральному відношенні тоді, коли її вибір продиктований не сліпим і **самодостатнім хотінням, а мотивом**, який має відношення до цілісності духовного світу особистості. При цьому мотив в zasadничується тріадною активністю **віри-совісті-волі**, отримуючи свою санкцію.

Зрозуміти морально-духовні засади і принципи християнської етики неможливо без з'ясування **віри, совісті і волі** в їх тріадній активності та взаємозалежності. Ця етика вчить про гармонійне поєднання раціональної (інтелектуальної) складової ноосфери людини із морально-духовною та естетичною її складовими. Раціональність ноосфери людини в zasadничується тріадною активністю **уяви-інтуїції-розуму**, а духовно-естетична сфера - **любов'ю-радістю-надією**.

У відповідності з християнською етикою ми можемо стверджувати, що дух людини формує її тілесно-душевно цілісність. А тому тілесно-душевно-духовна особистість піднімається над своїм природно-космічним оточенням, реалізуючи **трансценденцію**. **Духовна особистість** не породжується родовим космічним процесом, навіть не народжується від батька й матері, а походить від Бога-Творця. По суті, людина є лише тоді справжньою особистістю, коли вона стала **боголюдською особистістю**. Свобода і незалежність людської особистості від об'єктивного світу природи й соціуму і є її боголюдскістю. Отже, особистість, радше духовна особистість формується не об'єктивним світом, а душевно-духовною суб'єктивністю, в якій прихована **влада-сила-міць образу Божого**.

Можливості розвитку морально-духовного, духовно-естетичного та смисло-творчого потенціалу особистості студента/учня в навчально-виховному процесі. Для адекватного з'ясування цих навчально-виховних можливостей нам необхідна **розгалужена сітка категорій і категоріальних структур**. У контексті нашої теми зупинимося на таких структурах – тріадах: **розумінні-уміння-мислення (РУМ), творчість-майстерність-діяльність (ТМД) і мотивація-вибір-орієнтація (МВО)**. В основі своєї **РУМ - є тріада епістемологічною, ТМД – онтологічною, а МВО – аксіологічною**

сутностями. Кожна із цих тріад має свій середній член, міровизначення або композицію. Так, “уміння” є міровизначенням “розуміння” і “мислення”; “майстерність” – міровизначенням (композицією) “діяльності” і “творчості”, або творчої діяльності. Проаналізуємо менш очевидну тріаду МВО. Як відзначає український педагогічний словник, “Мотивація – система мотивів або стимулів, яка спонукає людину до конкретних форм діяльності або поведінки. Як мотиви можуть виступати: уявлення і дії, почуття й переживання, що виражають матеріальні або духовні потреби людини”.

В елементному аналізі - **мотив** - це спонукальна причина дій і вчинків людини. Основою мотивів діяльності людини є її різноманітні потреби: первинні (природжені) і вторинні (матеріальні й духовні). Можна говорити про навчальні й трудові мотиви тощо. Особливо важливе значення мають моральні мотиви поведінки. Саме мотиви надають моральний (або аморальний) смисл діям і вчинкам. Виховання й закріплення в досвіді правильних мотивів – одне з найважливіших завдань етичного виховання. Отже мотиви спонукають і визначають вибір спрямованої діяльності людини. Мотивації людських дій і вчинків добре вивчені в психології. Мотив є підставою для прийняття рішення про здійснення дій. Мотив виражає прагнення, яке виникає під впливом внутрішніх чинників або ж зовнішніх ситуацій і для реалізації певної цілі.

Розглянемо далі категорію “**орієнтація**”. В контексті нашої теми мова йде насамперед **про творчо-вольову орієнтацію**. Ця категорія відзеркалює дві сторони у навчально-виховного процесі: **зовнішню** і **внутрішню**, наприклад – морально-духовну орієнтацію і професійну. При цьому уможлиблюється експлікація важливої науково-педагогічної категоріальної структури - тріади під назвою “**індивідуалізація-професіоналізація-соціалізація**”.

Внутрішня (психологічна й ноологічна) **професійна орієнтація** пов’язана з категорією “професійне самовизначення”, тобто **професійного вибору**. Аналіз тріади МВО показує, що мова йде про **ціннісно-сміслову** орієнтацію і **ціннісно-смісловий** вибір. А це вже категорії педагогічної аксіології [24].

Отже, спектр *смысло-творчих* здатностей фахівця (професіонала) можна виразити *тріадою тріад* “*МВО-ТМД-РУМ*”, де тріада ТМД стає міровизначенням РУМ і МВО. Всі складові комплексної тріади тріад *синергетично* взаємообумовлені і взаємопов’язані між собою. Професійна творчість і смысло-творча діяльність людини, що охоплюється фундаментальною тріадою тріад МВО-ТМД-РУМ, спрямовані на духовно-практичне освоєння світу людиною.

Розвиток і формування професіонала в навчально-виховному процесі здійснюються шляхом *оперативного* діяння на особу, що навчається. Завдання професійної школи будь-якого рівня полягає в тому, щоб формувати *професійне розуміння-уміння-мислення*, спрямовувати студента на майбутню *творчість-майстерність-діяльність*, використовуючи ціннісно-смыслову МВО (*мотивацію-вибір-орієнтацію*), впливаючи на неї та конституючи її.

Розглянемо далі *синергетичні аспекти розвитку морально-духовного, духовно-естетичного та смыслотворчого потенціалу особистості студента в навчально-виховному процесі*. У наш час розвивається *синергетичний підхід* до з’ясування важливих проблем *виховання-освіти-навчання*. В контексті досліджуваних науково-педагогічних питань нас цікавлять, передусім, *персоналістичні аспекти синергетизму*. Слово “синергія” походить від грецького *sinergeia* - співробітництво, співдія, співпраця. Справді, у ціннісно-смысловому універсумі педагогіки як науки і мистецтва отримує належне місце “*педагогіка співробітництва*”, яка виникла як результат *синергетичної* взаємодії творчо-вольових і смысло-творчих можливостей учителів та учнів, викладачів і студентів. Синергетичний підхід до навчально-виховного процесу пов’язаний з реалізацією нових *некласичних* (неексплікованих у класичній педагогічній практиці) можливостей ноосфери людини. Що це означає? Класична педагогічна психологія орієнтується, передусім, на *вторинні* тілесно-душевно-духовні здатності людини, конституювані мовою, формальною логікою, певною системою цілеспрямованості і цілепокладання, тобто спрямованих до *родових* атрибутів

людини розумної. Виявленням і вивченням різноманітних вторинних родових атрибутів людського пізнання і мислення займалися класична гносеологія і класична педагогічна психологія. Але є та **першооснова**, та **ноологічна сфера (ноосфера)** людини, з якої як із **першоджерела** виростають і вирости можуть **вторинні** властивості, якості і здатності людини, що уможливають все наше духовно-практичне освоєння світу, зокрема весь процес **виховання-освіти-навчання** людини з її малих літ.

Синергетично-ноологічний підхід у з'ясуванні ситуації **виховання-освіти-навчання** орієнтується на **топологічну первинність і зв'язність ноосфери людини**. У цьому підході органічно концептуалізуються і тематизуються розглянуті вище тріади МВО, ТМД і РУМ. При цьому самоактуалізація і самореалізація особистості студента/учня здійснюється в ціннісно-смисловому універсумі (ЦСУ) нашого буття (природного, соціального, історичного тощо). Підмножиною ЦСУ буття є ЦСУ педагогіки як науки і мистецтва, в просторі якого здійснюється вищезгадана самоактуалізація і самореалізація молодої людини. Іншими словами, тут починається **синергетична** самоорганізація і самовдосконалення людської особистості при взаємодії **ноосфери людини** із енерго-матеріально-інформаційною сферою соціуму.

Смисло-творчий процес розвитку особистості студента істотною мірою пов'язаний із професіоналізацією, яка реалізується в тріадній активності МВО-ТМД-РУМ. Кожна із цих тріад стосується будь-якого розвиненого у наш час **професіоналізму**, який немислимий без активного засвоєння того чи іншого виду знання. Синергетична методологія спрямовує нас до нового синтезу людського знання і пізнання. Ця методологія змінює понятійний і категоріальний лад **пізнання-розуміння-знання**. Справді, знання, концепції, теорії, загальноосвітні і спеціальні дисципліни стають полем співробітництва (полем синергетичності) вчителя та учня, викладача і студентів. При цьому педагогічна презентація наукових і релігійних знань завжди має служити конкретним цілям **виховання-освіти-навчання**. Знання, що

виробляється в рамках певної галузі науки і техніки, філософії і соціології, педагогіки і психології *об’єктивує* певну сферу реальності, виражаючи складну взаємодію (творчо-вольову й смисло-творчу) суб’єкта і об’єкта знання і пізнання. Зрозуміло, що власними, іманентними носіями знання виступають люди, людська свідомість, радше наша богоподібна ноосфера, яка й є формою створення і збереження людського знання. Зміна умов життя (соціальних, політичних, ідеологічних), релігійних, філософських і наукових *парадигм* приводять до зміни *когнітивних* настанов свідомості людини і вимагають зміни форм і методів трансформації і презентації знання в навчально-виховному процесі. Детальніше ці питання з’ясовуються в контексті педагогічної когнітології [25].

Розділ 14

Роль і місце предмета “християнська етика” у вихованні молоді [18–22]

Християнська етика спрямовується на реалізацію вимог гуманітарної освіти і гуманітарного виховання молоді на засадах християнських морально-духовних цінностей. “Християнська етика” – один із найновіших навчальних предметів у сучасній українській школі як загальноосвітній, так і в системі професійно-технічної освіти. Але цей предмет, як показує дослідження, належно вписується в навчально-виховний процес. Впровадження цього предмета в навчально-виховну систему України – це не тимчасовий захід, а важлива передумова виховання молодого покоління на християнських морально-духовних принципах.

Людська особа з огляду на свою гідність становить центр суспільного життя. Тому фундаментальним критерієм оцінки суспільства є пошана до кожної людини та пріоритет особистості у суспільстві. Цей акцент на людині – людиноцентричність, людиноінтентність, не означає індивідуалістичної

концепції людського життя, бо людина покликана до життя в спільноті, до соборного життя. Отже, людина існує як особистість і є покликаною до соціуму, покликана жити в любові до Бога і свого ближнього. На цій основі формулюється описане вище “золоте правило” християнської етики.

Християнська етика має будуватися за певними методологічними, теоретико-методичними і науково-педагогічними засадами і принципами як *філософсько-богословська дисципліна*, користуючись здобутками християнської філософії і християнського богослов’я. Ми погоджуємося з висновками А.І. Лахна і В.М. Варенка щодо важливості християнської етики: “У наш час християнська етика і як наука, і як правила та норми повсякденного життя людини набуває все більшої значущості для утвердження гуманістичних цінностей сучасного світу, гармонізації міжособистісних відносин, зокрема носіїв релігійних та нерелігійних світоглядів” [15, с.5]. Безумовно, що найскладніші доленосні питання і проблеми як особистісного, так суспільного життя можуть знайти своє вирішення на євангельській основі.

Слід також відзначити, що етико-християнське пізнання вимагає *мужності*. У зв’язку з цим М.О. Бердяєв писав: “Хто відчуває страх перед традиційними моральними поняттями й оцінками, що завжди мають соціальне джерело, той не здатний до етичного пізнання, бо етичне пізнання є морально-духовною творчістю. А перемога над страхом є духовним пізнавальним актом”. Як написання посібників з християнської етики, так і її викладання також вимагають творчо-вольової мужності та смисло-творчої педагогічної активності. Тому що християнська етика має широку сферу свого дослідження. Тут мова йде про неозорі горизонти видимих і невидимих світів, в осередді яких здійснюється морально-духовне буття людей. Ці питання вимагають детального вивчення.

Впровадження навчального предмета “*Християнська етика*” в загальноосвітні школи України та в систему професійно-технічних навчальних закладів (ПТНЗ) спрямовується на практичну реалізацію вимог до навчально-виховного процесу у справі християнсько-духовного відродження України.

Християнська етика як філософсько-богословська дисципліна породжується роздумами над буттям, життям-пізнанням людини у світі гріхопадіння, виходячи із засад Християнського Одкровення і відкупної Жертви Ісуса Христа у час Його Першого пришестя на Землю. Християнська етика як наукова дисципліна немислима без здобутків сучасної філософії, зокрема християнської, здобутків сучасної християнсько-богословської науки в християнській педагогіці. Бо саме ці фундаментальні дисципліни в zasadничують, по суті, *християнську етику* як філософсько-богословську дисципліну.

“Християнська етика” – один із найновіших навчальних предметів у сучасній українській загальноосвітній школі і в системі ПТНЗ. Але цей предмет може належно вписатися в навчально-виховний процес при відповідній організаційно-педагогічній та методичній роботі освітянських служб, християнських конфесій і громадськості. Є всі підстави надіятися на позитивні результати при викладанні цього предмета учням.

Предметом вивчення *християнської етики* є, передусім, морально-духовна сфера людського буття, тобто власне сфера моралі й духовності. Тієї духовності, яка проявляється, в першу чергу, *особистісно*. Бо саме в особистості та через особистість людини розкриваються й реалізуються принципи духовності, моралі, свободи, творчості, природо-, людино- й богопізнання.

Християнську етику як наукову дисципліну слід розділити на три великі частини: *етику закону, етику відкуплення та етику боголюдської співтворчості*. Ці частини й визначають структуру *“Християнська етика”* як навчального предмета.

Перша частина – *етика закону* – в zasadничується законами й нормами *Декалогу* – десяттю заповідями, поданими у Старому Завіті. Етика закону – це передусім етика дохристиянська і не лише етика Старого Завіту, але й язичницька, напр., етика давньогрецьких філософів. Етика закону відображає іманентне начало світу гріхопадіння людей в їх пізнання добра й зла. Цю етику,

безумовно, визнає й християнське віровчення, оскільки наш світ гріхопадіння ще й досі “у злі лежить”.

Етика відкуплення – це, власне християнська етика, тобто етика благодатної морально-духовної сили людини, яка відроджується за допомогою Духа Святого через прийняття відкупної Жертви Ісуса Христа як Сина Божого й Сина Людського.

Етика боголюдської співтворчості – з’ясовує морально-духовні принципи співпраці й співтворчості людини з Богом, етика переображення й обожнення людини, етика боголюдського синергетизму. **Боголюдський синергетизм** запрошує людину до морально-духовної переорієнтації, тобто переорієнтації на Ісуса Христа як Сина Божого – Господа й Спасителя. А тому боголюдський етико-християнський синергетизм реалізується за межами людських можливостей.

Усі названі частини **християнської етики** мають бути тим чи іншим чином відображені в структурі християнської етики як навчально-виховного предмета як в загальноосвітній школі, так і в системі ПТНЗ.

Л і т е р а т у р а

1. Багнюк А. Л. Християнська етика. Тематичний довідник. 11 клас. – Тернопіль: ТзОВ «Видавництво Астон», 2006. – 256 с.
2. Бердяев Н. А. О назначении человека. Опыт парадоксальной этики. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
3. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 124-129.
4. Богословие красоты. – М.:Издательство ББИ, 2013. – 220 с.

5. Васянович Г. П., Онищенко В. Д. Ноологія особистості: Навчальний посібник для студентів і викладачів, зокрема вчителів християнської етики – Львів: Сполом, 2012. – 224 с.
6. Васянович Г. П., Онищенко В. Д. Традиційні і сучасні контексти православної педагогіки / Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво: збірник матеріалів VI міжнародної конференції. – Львів: ЛПБА УПЦ КП, 2013. – С. 97–108.
7. Васянович Г. П., Онищенко В. Д. Християнська етика в контексті ноології особистості / Християнська етика в історії України і сучасний діалог світоглядно-духовних ідентичностей : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Мелітополь, 27-28 листопада 2014 р.). – Мелітополь : Вид-во МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2014. – С. 10–13.
8. Вачевський Мирон. Християнська педагогіка у вихованні учнівської молоді / Молодь і ринок. – 2014. – № 5 (112). – С. 16–29
9. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Ред. газ. “Полтавський вісник”, 1994. – 191 с
10. Вишневецький О. Віра і релігія в контексті завдань сучасного українського виховання // Рідна школа. – 1999. № 3. – С. 3-8; № 4. – С. 3-7.
11. Жуковський В. М. Передумови виховання молодого покоління на засадах християнських моральних цінностей // Наукові записки Острозької Академії. Т.2, ч.1. – Острог, 1999. – С.113.
12. Зеньковский В. В. Основы христианской философии. – М., 1992. – 268 с
13. Зеньковский В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. – М., 1993. – 224с.
14. Кондрацька Л. Християнсько-антропологічна парадигма формування ціннісних орієнтацій підлітка: методологічний аспект / Л. Кондрацька // Естетика і етика педагогічної дії. Збірник наукових праць. Випуск 3. — Київ ; Полтава, 2012. — С. 81—88.
15. Лахно А. І., Варенко В. М. Християнська етика (в поняттях і категоріях) : Навч. посібник. – К.:Вид-во Європ. ун-ту, 2002. – 216 с.
16. Христианское образование для реального мира. – М.: Протестант, 1993. – 224с.
17. Обер Жан-Марі. Моральне богослов'я: Пер. з італ. – Львів: Стрім, 1997. – 296с.
18. Онищенко В. Д. Дидактичні проблеми змісту і викладання “Християнської етики” у професійних навчальних закладах / Василь Денисович Онищенко // Другий

- Український педагогічний конгрес : збірник матеріалів конгресу. — Львів : Камула, 2006. — С. 210—226.
19. Онищенко В. Д. Ноологічні засади виховання в контексті християнської морально-духовної традиції та християнської етики / Олександр Духнович. — Львів: Сполом, 2013. — С. 36–51.
 20. Онищенко В. Д. Ноологічні засади християнського виховання молоді // *Wychowanie u poczatku XXI wieku. Praca zbiorowa pod redakcja Ks. Prof. Dr hab Jana Zimnego, dra Romana Krola.* — Stalowa Wola – Kijow – Ruzomberok, 2012. S. 119–130.
 21. Онищенко В. Д. Роль і місце предмета «Християнська етика» у вихованні учнівської молоді // Професійно спрямоване навчання і виховання особистості: Збірник наукових праць / За ред. Г. П. Васяновича. — Львів: ЛДУ БЖД, 2006. — С. 189–216.
 22. Онищенко В. Д. Роль і місце предмета “Християнська етика” у морально-духовному вихованні студентської молоді / Василь Денисович Онищенко // Біоетика в системі охорони здоров’я і медичної освіти : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. — Львів : Вид-во Львівського національного медичного ун-ту ім. Данила Галицького, 2009. — С. 391—393.
 23. Онищенко В. Д. Сучасне християнське богослов’я: ноологічні контексти ідентифікації // *Державність. Всеукраїнський громадсько-політичний журнал.* — 2011. — № 1-2 (67-68). — С. 24–30 .
 24. Онищенко В.Д. Філософія духа і духовного пізнання: Християнсько-філософська ноологія. — Львів: Логос, 1998. — 338с.
 25. Онищенко В. Д. Фундаментальні педагогічні теорії : монографія / Василь Денисович Онищенко. — Львів : Наука, 2014. — 356 с.
 26. Савчин М. Духовна парадигма психології : монографія / Мирослав Савчин. — К.: Академвидав, 2013. — 252 с.
 27. Свешников В. Очерки христианской этики. М.: Паломник, 2000. —622с.
 28. Стефанюк С. К., Голянчук Р. М. Християнська педагогіка: навчально-методичний посібник. — Харків: Кроссруд, 2010. — 68 с.
 29. Християнська етика і педагогіка: статті та уроки. Острог, 2001 —312 с.
 30. Християнська етика : методичний посібник (1–11 класи). — Львів: Свічадо, 1998. — 158 с.
 31. Шеховцова Л. Ф., Зенько Ю. М. Элементы православной психологии : Монография / Л. Ф. Шеховцова, Ю. М. Зенько. — М.: Изд-во Московского Подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2012. — 252 с.

